

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOĞU TÜRKİSTAN'DA İSLAM KURUMLARI

YÜSEK LİSANS TEZİ

Maitikuerban PİDİNG

Enstitü Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Enstitü Bilim Dalı : İslam Hukuku

Tez Danışmanı: Doç.Dr. Murteza BEDİR

TEMMUZ-2007

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOĞU TÜRKİSTAN'DA İSLAM KURUMLARI

YÜSEK LİSANS TEZİ

Maitikuerban PIDİNG

Enstitü Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Enstitü Bilim Dalı : İslam Hukuku

Bu tez 12.07.2007 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı

Jüri Üyesi

Jüri Üyesi

Doç. Dr. Murteza BEDİR

Doç. Dr. Fuat AYDIN

Yrd. Doç.Dr. Abdullah ÖZCAN

BEYAN

Bu tezim yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkaların bilimsel eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu Üniversite veya başka bir Üniversitedeki başka bir tez çalınması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Maitikuerban PİDİNG

12.07.2007

ÖNSÖZ

Çalışma sahamız, İslam'ın Doğu Türkistan'a girmesi, günümüze kadar İslam'ın durumu ve Hanefi mezhebinin Doğu Türkistan'a girişı hakkındaki durumunu arz etmektir. Hanefi mezhebine bağlı ve yayılmasına büyük katkılar sağlayan medreseler, camiler ve âlimler hakkında bilgiler sunmaktadır.

Tezimi yönlendiren, beni böyle önemli bir konu üzerinde çalışmaya sevk eden Doç. Dr. Mürteza BEDİR hocama en içten saygı ve şükranlarımı sunuyorum. Çalışmalarımnda yardımcı olan arkadaşım Muhammed Ali'ye ve diğer bütün arkadaşlarıma teşekkürlerimi arz ediyorum.

Maitikuerban PİDİNG

12.07.2007

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	v
ÖZET.....	vi
SUMMARY.....	vii
GİRİŞ.....	1
BÖLÜM 1: DOĞU TÜRKİSTAN HAKKINDA GENEL BİLGİLER.....	3
1.1. Doğu Türkistan'ın Coğrafi Durumu.....	3
1.2. Uygur adı ve Uygurlar.....	5
1.3. Uygurların Tarihi.....	6
1.4. Uygurların Dini.....	11
BÖLÜM 2: X. ASIRDAN GÜNÜMÜZE KADAR DOĞU TÜRKİSTAN'DA İSLAMİYET.....	15
2.1. Karahanlar Döneminden Moğol İstilasına kadar Doğu Türkistan'da İslamiyet.....	15
2.2. Moğol ve Çağatay Döneminde Doğu Türkistan'da İslamiyet.....	18
2.3. Saidiye Hanlığı ve Hocalar Döneminden İlk Çin İstilasına kadar Doğu Türkistan'da İslamiyet.....	23
2.3.1. Saidiye Hanlığı Döneminde Doğu Türkistan'da İslamiyet.....	23
2.3.2. Hocalar Döneminde Doğu Türkistan'da İslamiyet.....	25
2.4. Çin Döneminde Doğu Türkistan'da İslamiyet.....	27
2.4.1. Birinci Çin İstilasası.....	27
2.4.2. İkinci Çin İstilasası.....	28
2.4.3. Üçüncü Çin İstilasası.....	29
BÖLÜM 3: DOĞU TÜRKİSTAN'DA YAPILAN CAMİLER, MEDRESELER VE ŞERİAT MAHKEMELERİ.....	31
3.1. X. asırdan günümüze kadar Doğu Türkistan'da yapılan Camiler.....	31
3.1.1. Karahanlılar Döneminde Yapılan Camiler.....	31
3.1.2. Moğol ve Çağatay Döneminde Yapılan Camiler.....	33
3.1.3. Saidiye Hanlığı ve Hocalar Döneminde Yapılan Camiler.....	35

3.1.4. Çin Döneminde Yapılan Camiler.....	37
3.1.4.1. Birinci Çin İstilası.....	37
3.1.4.2. İkinci Çin İstilasası.....	39
3.1.5. Doğu Türkistan'daki Camilerin Gelir Kaynakları.....	40
3.2. X. asırdan günümüze kadar Doğu Türkistan'da Yapılan Medreseler.....	40
3.2.1. X. asırdan Kızıl Çin İstilasına Kadar Doğu Türkistan'da Yapılan Medreseler.....	40
3.2.1.1. Karahanlılar Döneminde Yapılan Medreseler.....	40
3.2.1.2. Moğol Dödeminde Yapılan Medreseler.....	46
3.2.1.3. Saidiye Döneminde Yapılan Medreseler.....	46
3.2.1.4. Birinci Çin İstilasası Dödeminde Yapılan Medreseler.....	51
3.2.1.5. İkinci Çin İstilasından Sonra Yapılan Medreseler.....	53
3.2.2. Kızıl Çin Döneminde Doğu Türkistan'da Yapılan Medreseler.....	56
3.2.3. Doğu Türkistan Medreselerine Genel Bakış.....	60
3.2.4. Medreselerin Katkısı.....	62
3.2.5. Medreselerde Okutulan Kitaplar.....	66
3.2.6. Medreselerin İşleyişi.....	72
3.2.7. Medreselerde İzlenen Yöntem.....	72
3.3. Doğu Türkistan'da Şeriat Mahkemeleri.....	73

BÖLÜM 4: X. ASIRDAN GÜNÜMÜZE KADAR DOĞU

TÜRKİSTAN'DA FAKİHLER.....	76
4.1. Eser Sahibi olan Fakihler.....	76
4.1.1. Ebü Suleyman Davud b. Muhammed b. Musa b. Harun el-Udunî.....	76
4.1.2. Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Ali Sedîduddîn el-Kaşğarî.....	76
4.1.3. Ehmed b. Niyaz Hocam.....	77
4.1.4. Abdulkadir Damollam.....	78
4.1.5. Abdul Aziz Cengizhan Damollam.....	80
4.2. Eser Sahibi Olmayan Fakihler.....	82
4.2.1. Ebü Davut Süleyman b. Davut b. Süleyman el-Hotani.....	82
4.2.2. Mecduddîn Ebu Abdullah Muhammed b. Muhammaed el-Hoteni.....	82
4.2.3. Yusuf b. Ömer b. Hüseyin İbn Ebî Bekr el-Hoteni.....	82

4.2.4. Ebü Seleme Abdussemed b. Muhemmed b. Davudun el-Udunf.....	83
4.2.5. Şeyh Ziyauddin b. Rizauddin.....	83
4.2.6. Şeyh Miri Muhammed b. Muhammed Kuddus.....	83
4.2.7. Şeyh Abdul Kadir b. Abdullah.....	84
4.2.8. İbrahim b. Tursun Hesên.....	85
4.2.9. Şeyh İskender b. Tuhtu Niyaz.....	85
4.2.10. Bahâ'u-ddin b. Muhemmed Emin.....	86
4.2.11. Kadı Hamdullah b. Nimetullah.....	86
4.2.12. Mutiullah b. Hamdullah b. Yusuf.....	87
4.2.13. Nuruş Damollam.....	87
4.2.14. Şeyh Halil b. İsmail b. Yakub.....	88
4.2.15. Şeyh Halim b. Abdurrazzak.....	89
4.2.16. Şeyh Semender b. Muhammed Rozi.....	89
4.2.17. Şeyh Ehmed b. Samsak b. Selim.....	90
4.2.18. Şeyh Asip b. Siddik b. Adil.....	90
4.2.19. Şeyh Ehmed b. Tayyib b. Sadik.....	90
4.2.20. Şeyh Davut b. Selim b. Süleyman.....	91
4.2.21. Şeyh Sait b. Abdülkerim.....	91
4.2.22. Şeyh İbrahim b. Ce'fer b. Sadik.....	92
4.2.23. Şeyh Hizbullah b. Habibullah.....	92
4.2.24. Toktu Yusuf b. Muhammed Niyaz b. Tursun.....	93
4.2.25. Şeyh İbrahim b. Abdurresul Bügürî.....	93
4.2.26. Şeyh Aşur b. Hüseyin Niyaz b. Tehsin Niyaz.....	94
4.2.27. Şeyh Saim b. Abdurrahman.....	94
4.2.28. Şeyh Ehmed b. Samsak b. Muhemmed Tursun.....	94
4.2.29. Abdul Habir Damollam.....	95
4.2.30. Ahmed Ahun Damollam.....	96
4.2.31. Muhammed Abdullah Mahsum.....	97
4.2.32. Abdülhakim Mahsum.....	98
4.2.33. Muhammed Kurban Damollam.....	101

SONUÇ.....	104
KAYNAKÇA.....	106
ÖZGEÇMİŞ.....	111

KISALTMALAR

YAY. HAZ	:Yayına Hazırlayan.
B.T.Y.	:Basım tarihi yok
A.Ü.D.T.C.F.D	:Ankara Ünivesitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
BKZ.	:Bakınız
H	:Hicri
TDEK	:Türk Dünyası El Kitabı
HAZ	:Hazırlayan.
ÇEV	:Çeviren
C	:Cild
S	:Sayfa
YY	:Yüzyıl

Tezin Başlığı: Doğu Türkistan'da İslam Kurumları	
Tezin Yazarı: Maiti Kuerban Piding	Danışman: Doç. Dr. Murteza BEDİR
Kabul Tarihi: 12 Temmuz 2007	Sayfa Sayısı: VII (ön kısım) + 111 (tez)
Anabilimdalı: Temel İslam Bilimleri	Bilimdalı: İslam Hukuku
<p>Tarih boyunca çeşitli dinlere inanmış olan Uygurlar farklı zamanlarda farklı topluluklar halinde çeşitli dinlere mensuplardı. 10 yüzyıldan itibaren İslam dininin Doğu Türkistan'a girmesiyle Uygurlar topluca müslüman olmuşlar. Uygurlar bu tarihten günümüze kadar çok çeşitli zulumlere uğramış olmalarına rağmen benliklerini korumayı başarmışlardır. Aynı zamanda Uygurlar sünnî mezheplerden biri olan Hanefî mezhebini benimseyerek bu mezhebin Doğu Türkistan'a yayılmasına vesile olmuşlardır. Zamanla İslam dini ve Hanefî mezhebi Doğu Türkistan'da kökleşerek toplum hayatını değiştirmiştir. Bu kapsamda Hanefî fikhını çok iyi bilen âlimler yetişmiş ve Doğu Türkistan'ın genelinde yapılmış olan birçok medresede ders vererek öğrenciler yetiştirmişlerdir.</p> <p>İslam dinini özümseyen Uygurlar Doğu Türkistan'ın birçok yerinde ibadet etmek için camiler inşa etmişlerdir. Uygurlar sosyal hayatlarını da İslam dinine göre düzenleyerek karşılaştıkları sorunları çözmek için şeriat mahkemeleri kurmuşlardır.</p> <p>Bu tezimizde 10. yüzyıldan beri müslüman olan Uygurlar'ın Doğu Türkistan'da sosyal alanda yapmış oldukları değişiklikleri, inşa ettikleri medreseleri, camileri ve hukuki sorunlarını çözmek için kurdukları şeriat mahkemeleri incelenmektedir, genel olarak Hanefî mezhebinin Doğu Türkistan'da günümüze gelene kadar ne gibi değişikliklere uğradığı ve bu konuda verilen eserleri araştırılmaktadır.</p>	
Anahtar Kelimeler: Doğu Türkistan'da İslamiyet, Hanefî Mezhebi, Yapılan Medreseler ve Camiler.	

Title of Thesis: Islamic Institutions in Eastern Turkistan	
Author: Maiti Kuerban Piding	Supervisor: Assoc. Prof. Murteza BEDİR
Date: 12 July 2007	Nu. of Pages: VII (pre text) + 111 pages (main body)
Department: Foundation Islam Sciences Subfield: Islam Law	
<p>The Uygurs who has belived many religions along the history were members of different religions in different ages in different groups. Since the 10th century Islam religion got into Eastern Turkhistan, Uygurs became muslim as a whole. Although the Uygurs objected to different oppressions since that date, they achieved to keep their personality. In the same time Uygurs adopted one of the Sunni pats, Hanefi Path, and spread it in East Turkhistan. In time, Islam religion and Hanefi path became powerful in East Turkhistan and has changed the social life.</p> <p>In this case many scholars who knows Hanefi fiqh has educated and educated many students in Madrases which has scattered in the whole East Turkhistan.</p> <p>Uygurs who has adopted Islam has builded many mosques around the East Turkhistan. Uygurs has regulated their social life according to Islam and builded Şeriat (Islamic law) courts to solve the problems which they have faced in their social lives.</p> <p>In this thesis we are surveying on the social cahanges, Madreses, mosques, and the şeriat courts which has builded to solve their judicial problems by Uygurs since the 10th century. Generally the works on the Hanefi Path and the changes since today is our survey topic.</p>	
Keywords: Islamism in the East Turkistan, Hanefi Path, Madrases and Mosques	

GİRİŞ

Türklerin yaşadığı ülke manasına gelen Türkistan'ın yüzölçümü 5.340.066 km² olup, bunun 1.823.418 km²'si Doğu Türkistan toprakları teşkil etmektedir. Uygurlar İslamiyet ile tanışmadan önce Şamanizm, Maniheizm, Budizm ve Hıristiyanlık gibi dinlere inanmış ve bu dinleri yaymak için çaba göstermiştir. İslamiyet'i kabul ettikten sonra onu devletin dini yapmış, şehirleri ve gönülleri fethetmek yolu ile halk arasına yaymıştır.

Araştırmanın Konusu

Bu çalışmanın konusu, İslam'ın Doğu Türkistan'a girdikten sonra günümüze kadar durumunu gün yüzüne çıkarmaktır. Müslümanların vakit namazları cemaat ile Camide yerine getirmek için yapılan Camileri, aydın insanlar ve âlimleri yetiştirmek amacıyla yapılan medreseleri, medreselerin katkıları ve buradan yetişen fakihleri ortaya koymaktadır.

Araştırmanın Amacı

Bu konunun seçilmesinde ki amaç, İslam dünyasının bir parçası olan Doğu Türkistan'ın, Müslümanların gözünden uzak kalmış olmasıdır. Orada neyin olup bittiğinden ve neler yapıldığından Müslüman dünyasının habersiz kalmasıdır. Bu boşluğu doldurmak için bu konu ele alınmıştır.

Konunun ele alınmasının başka bir nedeni ise, Doğu Türkistan ile ilgili mevcut çalışmaların sınırlı olmasıdır. Yapılan çalışmalar konuya toplu bir bakış getirmemiş, fakat belli alanlara yönelik kalmıştır. Bundan dolayı bu mevzu çalışmamızın konusu olarak seçilmiştir.

Araştırmanın Önemi

Uygurlar X. asırda İslam'ı kendilerine din olarak seçtikten sonra onun yayılması ve insanların kalbinde yerleşmesi için büyük hizmetlerde bulunmuştur. Tarihte adı kalabilecek kadar ünlü Camiler ve Medreseler yapmış ve âlimler yetiştirmiştir.

Bu âlimlerin bazıları din yolunda insan'ın tüylerini ürperten eziyetlere maruz kalmış ve bu kadar azap çekmesine rağmen kendi yoluna devam etmiştir. Doğu Türkistan ile ilgili

yapılan akademik çalışmalarda bu konu aydınlatılmamıştır. Bu çalışmada akademik yazında pek değinilmeyen bu kısımlar ele alınmış ve ışık yakılmıştır.

Araştırmanın Metodolojisi ve kapsamı

Çalışmada tarih araştırmaları yöntemi esas alınmıştır; ancak bazı yazılı tarih kaynakları yanında çok sayıda sözel tarih malzemesine de yer verilmiştir. Özellikle günümüz Çin-Sincan bölgesinde siyasi durum sebebiyle kaynak sıkıntısı çekildiğinden burada yaşayan kişilerin şifahi şahitliğine başvurulmuştur.

Çalışma dört ana bölümden oluşmuştur. Birinci bölümde Doğu Türkistan'ın coğrafi durumu, Uygur adı, Uygurların tarihi ve İslam'dan önce ve sonra olmak üzere Uygurların tarih boyunca inandığı dinler hakkında bilgi verilmektedir.

İkinci bölümde X. asırdan günümüze kadar Doğu Türkistan'daki İslam'ın durumu ele alınmıştır. Bu bölüm kendi içinde Karahanlılar, Moğollar, Çağataylar, Saidiyeler, Hocalar ve Çinliler dönemi gibi dönemlere ayrılmış ve İslam'ın her bir dönemdeki durumu tek tek anlatılmıştır.

Üçüncü bölüm ise kendi içinde iki kısım'a ayrılmıştır. Birinci kısımda Doğu Türkistan'a İslam girdikten sonra bu bölgede yapılan Camiler hakkında dönem döneme ayrılarak bilgi verilmiştir. İkinci kısımda Doğu Türkistan'da yapılan Şeriat Mahkemeleri ve Medreseler, Medreselerin katkısı, Medreselerde okutulan kitaplar, Medreselerin işleyişi ve olarda izlenen yöntemler gibi konular işlenmiştir.

Dördüncü bölümde Türkistan'a İslam girdikten sonra orada yetişen Fakihler, bazılarının çektiği azaplar, onların eğitim almak için gittiği yerler ve ne zaman vefat ettiği hakkında bilgi verilmiştir.

BÖLÜM 1: DOĞU TÜRKİSTAN HAKKINDA GENEL BİLGİLER

1.1. Doğu Türkistan'ın Coğrafi Durumu

Türklerin yaşadığı ülke manasına gelen Türkistan'ın yüzölçümü 5.340.066 km² olup, bunun 1.823.418 km²'ni Doğu Türkistan toprakları teşkil eder. Doğu Türkistan'ın 1/3'üne yakını çöller (Yaklaşık 600.000 km²'si), 90.000 km²'sini ormanlık alanlar ve geri kalanını da tarıma elverişli topraklar ve dağlık bölgeler oluşturur.¹

Tarih boyunca çeşitli kültürlerin buluşma noktası olan Doğu Türkistan; kuzeybatıdan Kazakistan, kuzeyden Rusya, kuzeydoğudan Moğolistan, İç Moğolistan, doğudan Çin, güneyden Tibet, güneybatıdan Hindistan ve Pakistan, batıdan Afganistan, Tacikistan ve Kırgızistan ile çevrilidir.

Yazları çok sıcak ve kışları çok soğuk karasal bir iklimin sürdüğü Doğu Türkistan kuzeyden Altay ve Tarbağatay, güneyden Himalaya, Karakurum ve karanlık Dağları tarafından çevrelenen yüksek bir yayladır. Altay Dağları iki kısımdan ibarettir: Büyük Altay ve Küçük Altay dağları. Büyük Altay dağları Doğu Türkistan'ı Moğolistan'dan, Küçük Altay dağları ise Doğu Türkistan'ı Sibiry'a'dan ayırır. Batıda Pamir Platosundan Çin' e kadar uzanan Tanrı Dağları, Doğu Türkistan'ı Tarım Havzası ve Çungarya Havzası olarak ikiye ayırır.

910.000 km² genişliğine sahip olan Tarım Havzası, Tanrı dağları ile Karanlık Dağları arasında yer alır. Havzanın yarısından fazlasını Taklamakan Çölü kaplar, geri kalan kısmı ise Tarım Nehri sayesinde ziraat elverişli durumdadır. Birkaç koldan meydana gelen Tarım Nehri, Doğu istikametinde akar ve Lobnur Gölüne dökülür.

Tanrı Dağları ve Altay Dağları arasında kalan Çungarya Havzası Doğu Türkistan'ın kuzey bölgesini meydana getirir. Havzanın orta kısmı çöl, geri kalan kısmı ise otlakları kaplı olup, güney kısmında geniş bir sulama bölgesi bulunmaktadır.² İşte burada yaşayanlar Uygur Türkleridir.

¹ Saray, Mehmet, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, Kitabevi, İstanbul 1998, 2. Baskı, s. 9.

² M.Tursun Beydulla, *Turfan Uygur Devleti*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 1-2.

1.2. Uygur adı ve Uygurlar

Tarihi kaynaklarda “Uygur”³ kelimesi ilk olarak (716 tarihinde) Bilge Kağan yazıtında rastlanmaktadır. Bu kitabedeki “Uygur İl-teberi yüz kadar askerle doğuya doğru kaçıp gitti,”⁴ cümlesi, bu kelimenin bir “halk” manasına kullanıldığını ve bu milletin “İl-teber” ismi verilen bir idarecisinin olduğunu göstermektedir.⁵

Bu sırada Uygurlar, Kök Türk hâkimiyetini tanımak istemeyerek Kök Türk ülkesinin doğusuna, muhtemelen de Çin sınırlarına doğru kaçmışlardır. Uygurların tarih sahnesine çıktıkları ilk yurdun Selenge Nehrinin doğu kısımları olduğu konusunda eski Türk tarihçileri fikir birliğindedirler. Uygurlara ait en eski arkeolojik kalıntıların M.Ö. 176–43 yıllarına ait olduğu belirtilmektedir. Bu kalıntılar Issık Gölün civarında olup Uygurların sosyo-kültürel yapıları hakkında bazı ipuçları vermektedir.⁶

Uygurlar, Çin kaynaklarında çok eski devirlerden beri, Hoei-Ho, Yüen-Ho, Hui-Ho, Hu-Ho ve Hevi-Hu gibi Yine Çin kaynaklarında “Uygur” adının manası “şahin suretiyle dolaşan ve hücum eden” olarak verilmiştir. Fakat kelimenin etnolojik yapısı tetkik edildiğinde, “takip etmek” manasına geldiği görülmektedir. "Uy (takip etmek) + Gur" ve "Sal + Gur" gibi. Bazı batılı kaynaklarda ise Uygur adının akraba ve müttefik manasına geldiği söylenmiştir ki devletin yapısı göz önüne alındığında, “On Uygur” (On Müttefik) açıklaması daha uygun gelmektedir.⁷

Ebulgazi Bahadır Han da Uygurların adını “uymak, yapışmak”⁸ fiiline dayandırır. Kâşgarlı Mahmud’da ise, "kendi kendilerine geçinirler, başkasının yiyeceğine muhtaç olmazlar" manasında kullanıldığı⁹ anlatılmaktadır.

³ “Uygur” kelimesine çeşitli manalar verilmektedir. Bunlardan bir kaç; şahin gibi hızla hücum eden, orman halkı, çukur, takip etmek, uymak ve yapışmaktır. Bkz. Gömeç, Saadettin, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2000, s. 12 – 13.

⁴ ATŞİZ, Hüseyin Nihal, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Baysan Basın ve Yayın Sanayi, İstanbul, 1975, s. 44.

⁵ Kafesoğlu, İbrahim, *Asya Türk Devletleri*, (Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü) Türk Dünyası El Kitabı (TDEK), Ankara 2001, Seri: 1, Sayı: 32, c. I, s. 182.

⁶ Bkz. Gömeç, Saadettin, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 11 – 13. Ögel, “*Uygurların Menşe-i Efsanesi*”, A.Ü.D.T.C.F.D, c. 6, Sayı: 1-2, Ankara 1948, s. 17; Özkan İzgi, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi*, Ankara 1987, s., 11.

⁷ Saray, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, s. 32.

⁸ Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü* (Şecere-i Terakime), Haz. M. Ergin, İstanbul, b.t.y. s. 29.

833 tarihli Karabalasagun yazıtının¹⁰ ön yüzünde, Uygurların dokuz aileden meydana gelmiş oldukları belirtilmiştir.¹¹

1.3. Uygurların Tarihi

Uygurların tarihi gelişimine bakacak olursak ilk olarak Tölösler'in içerisinde gördüğümüz Uygurlar, 428 yılında imparator Tao-wu-ti'nin hücumuna uğramış, 449'da da Hsiao-wen-ti'nin güneydeki Ch'ı seferine Tölösleri de çağırması ve onların bunu reddetmesi üzerine Uygur kabilesinden Shu-che adlı birini kendilerine lider seçmişlerdir. 7. yüzyılın başında ise Uygurların Selenge boylarında buldukları ve kuzeylerini Sir-Tarduşların oluşturduğu bilinmektedir.¹²

627 senesinde Göktürklerin sarsıntı içerisinde buldukları bir sırada Uygurlar ve Sir-Tarduşları tarafından idare edilen isyanlar ortaya çıkmış, 628 yılında Sir-Tarduşları ile iş birliği yapan Uygur lider P'u-sa, İl-Kağan'ın oğlunu yenerek İl-Tebir unvanını almıştır.¹³

739-40 yıllarında, Moyun-Çur tarafından Tokuz Oğuzların katılımıyla On-Uygur ittifakı meydana getirildi. Aynı zamanda Çin'e karşı direnen bu üçlü (Uygur, Basmil ve Karluklar) birliğin inisiyatifi Basmiller'in elinde bulunuyordu. Bu üçlü ittifak, 742 yılında Kutlug Yabgu'yu mağlup etmiş ve Uygurların önderi doğu bölgesine hükmetmeye başlamıştır. Şu kadar var ki Kök Türklerin üstünlüğüne son verildikten sonra Kağanlık mücadelesinde Basmil, Uygur ve Karluklar arasında kavgalar başlamış, ilk önce Karluklarla anlaşan Uygurlar Basmil kağanını öldürmüştür. Sonra da Karluklarla olan ittifaklarına son vermişlerdir.¹⁴

744 senesinde Ötüken'de kurulan yeni devletin ilk kağanı Çin tarihlerinde Ku-tu-lu P'i-Chia Kağan olarak geçen "Kutlug Bilge Kül Kağan"dır. Tang imparatoru tarafından

⁹ Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, çev. B. Atalay, c.1, s. 111-112.

¹⁰ Bu yazıt Uygur tarihi hakkında verdiği bilgiler bakımında büyük bir öneme sahiptir. Yazıt Türkçe, Sogduça ve Çince olarak yazılmış ve 1889 senesinde Kuzey Moğolistan'da bulunmuştur. Bkz. Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 11.

¹¹ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 14.

¹² Ögel, "Uygurların Menşe-i Efsanesi" s. 18; Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 15.

¹³ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 16.

¹⁴ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 21- 22 – 23.

kendisine "Feng-ı Wang" adı ve daha sonra da "Huai-jen" Kağan unvanı verilmiştir. Tang Sülâlesi tarihçileri, Kutlug Bilge Kül Kağan zamanında Uygurların, Altay dağlarından Baykal gölüne kadar uzanan bir bölgede hüküm sürdüklerinden bahsetmektedirler. Uygurlar bu devirde, kendilerine başşehir olarak, o zamanlar "Ordu-balıg" denen ve Hunlar zamanından beri bilinen, Yukarı Orhun nehri üzerinde bulunan "Kara Balgasun" şehrini seçmişlerdir.¹⁵

747 yılında Kutluk Bilge öldükten sonra onun kanuni mirasçısı olan büyük oğlu Tay Bilge Tutuk tahta geçmiştir. Aradan çok geçmeden Tay Bilge ile kardeşi Moyun-Cor arasında taht kavgası başlamıştır.¹⁶ Kağanlığını ancak bir yıl sonra 749 yılında sağlamlaştırmış ve Tengride Bolmiş İl Etmış Bilge Kağan unvanını almıştır.¹⁷

Bu arada şunu da belirtelim ki 751 yılı İslam tarihi için çok önemli bir yıldır. Bilindiği gibi zaman zaman Çin'in de tabiiyetini kabul eden Göktürk Kağanlığı'nın batıdaki ucu olan On-Ok federasyonunun üyesi bulunan Türkişler, Arap ordularının doğuya doğru ilerlemelerine büyük engel teşkil ediyorlardı. 740 yıllarında Batı Türkistan bölgesinin yerli beyleri Araplara karşı Çin'den yardım istemişler, fakat Çin imparatorluğu kendi iç meseleleriyle meşgul olduğundan onların bu taleplerini reddetmiştir. Göktürk Kağanlığının yıkılmasından sonra Türkistan havzasında bir otorite boşluğu doğmuş, Çinliler bundan yararlanarak 748 yılında Suyap'ı zapt ve tahrip etmişlerdi. Ertesi yıl da Şaş'ın yerli hükümdarı idam edildi. Bu durum ise, yerli Türk beylerini özellikle Soğd'luları Araplara yöneltti ve bunlar Araplardan yardım istediler. Temmuz 751 tarihinde Ebu Müslim'in kumandanlarından Ziyad b. Salih, Karluklar'ın yardımı ile Orta Asya tarihi için kesin öneme sahip Talas nehri yakınındaki Atlah savaşında Kao-hsien chih kumandasındaki Çin ordusunu mağlup etti.

Muhtemelen 752 yılında, bir Dokuz Oğuz Kırgız ittifakı söz konusudur. Bazı tarihi belgelerden anlaşılacağına göre, Kırgızlar'a bağlı olan Cikler de bu ittifakta yer almış ve Uygurların hâkimiyetini yıkmaya hazırlığına girmişlerdir. Daha sonra bu ittifaka Üç Karluk

¹⁵ Özkan, İzgi, *Uygur Kağanlarının Tang Sülâlesi tarihlerine göre Soy Kütüklerinin İncelenmesi*" Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Araştırma Dergisi, Sayı, 13, Erzurum 1985, s. 262.

¹⁶ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 26.

¹⁷ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 27-28.

boyu da katıldı. Ama bunlar Uygur hâkimiyetini yıkma mücadelesinde başarılı olamamışlardır.

755 yılında Çin sınırları içersinde baş kaldıran An Luşen isyanına karşı Çin imparatorluğu Uygur kağanlığından yardım istemiş ve bu talep üzerine 757 tarihinde Çin'e giden Ulug Bilge Yabgu Çin ordusuna önderlik ederek bu ayaklanmayı bastırmıştır.¹⁸

759 senesinde Moyunçor Kağan ölünce yerine Uygurlardaki veraset geleneklerine göre büyük oğlunun geçmesi lâzımdı. Fakat büyük oğul bilmediğimiz bir sebepten dolayı öldürülmüş ve yerine Moyunçor'un küçük oğlu Kağan olarak başa geçmiştir. Çinliler tarafından "Teng-li Mou-yü" (Tengri Mou-yü) diye isimlendirilen bu kağanın birkaç tane isminin olduğunu biliyoruz. Bu isimlerden en tanınmışları "Bugu" veya "Bögü" ile "Tengri"dir.¹⁹

Bögü Kagan, batıdaki eski müttefikleri olan Karluklar'dan sakınmak için Orkun nehri vadisinde Ordu Balık şehrini kurarak merkezi buraya taşıdı. Çin'de Enlu-Şen'den itibaren sonu gelmek bilmeyen ayaklanmalar Çin imparatorunu yine Uygurlardan yardım istemeye zorladı ve Bögü Kağan da Çin'in imdadına yetişti. Bu sebeple Uygurlar Çin'in bir müttefiki durumuna geldi. Bögü Kağan bu sefer dönüşünde Mani dinini resmen kabul etti ve beraberinde dört Mani rahibini Uygurların başkenti Kara Balasağun'a getirdi. Bundan sonra Kara Balasağun'un yanı sıra birçok Uygur şehrinde Mani mabetleri inşa edildi. Uygur medeniyetinin başlıca amili olan Maniheizm halk arasında yayıldı. Bögü Kağan daima onlara danışır ve onlarla istişarede bulunurdu.²⁰

780 senesinde Tun Baga Tarkan, Bögü Kağan'ı öldürerek kendisini kağan ilan etmiştir. Kağan olduktan sonra, ilk iş olarak derhal Çin ile siyasî münasebetlerinin düzeltilmesi yolunu seçmiş ve bunda da başarılı olmuştur. Çinliler tarafından kendisine "Alp Kutlug Bilge Kağan" unvanı verilmiştir. Bu hadise Çin sarayında gayet müsait bir tesir bırakmıştır.

¹⁸ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 30–37.

¹⁹ "Uygur Kağanlarının Tang Sülalesi tarihlerine göre Soy Kütüklerinin İncelenmesi" Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Araştırma Dergisi, Sayı, 13, Erzurum 1985, s. 248, Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 36–37.

²⁰ Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, 4. Baskı, Ankara 1991, s. 349 – 350; Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 43 – 44.

Kutlug Bilge Kağan 805 senesinde ölünce, yerine "Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Kagan" geçmiştir.

Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Kağan ölünce, yerine bir evvelki kağan'ın küçük kardeşi 821 senesinde kağan olmuştur. Bu kağan'ın unvanı "Ay Tengride Kut Bulmuş Bilge Kağan"dır. Uygurların ilk devrinden itibaren 21. kağanı olan bu kişinin bir başka ismi de "Hasar Tegin"dir.²¹

Hasar Tegin bütün maiyetiyle birlikte öldürülmüştür. Yerine 832–839 seneleri arasında başa geçen manevi oğlu "Hu-te-le" kağanlık yapmıştır. "Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Kağan" unvanını almıştır. Hu-Te-le kağan 839 senesinde ölünce yerine Wu-Tu-Kung ile aynı senede Wu-Chie Kağan başa geçmiştir.²²

Dokuzuncu asrın ilk çeyreği Uygur devletinin nispeten huzur ve gelişme içinde olduğu yıllardır. Ancak et yemeyi yasaklayan ve savaşçılık duygularını zayıflatan Maniheizmin gittikçe yayılması sonucu Uygurlar'da bir gevşeme başladı. Bu sırada Yenisey bölgesinde Kırgızlar yeni bir kuvvet olarak belirliyordu. Nitekim 840 yılında Kırgızlar Uygur topraklarına girdiler, başkenti zaptedip son hakani öldürdüler. Uygurlar da yurtlarını terk ederek Çin sınırlarına, İç-Asya'da Beşbalık, Turfan, Kuçar sahalarına göç ettiler. Bu göçten sonra Uygur tarihinin ikinci safhası başlar.²³

Uygurlardan on beş boy, batıdaki Karluklara sığınmış, bir kısmı ise Doğu Türkistan'a göçmüş, Tanrı Dağlarının güneyindeki Turfan ve Karaşehir bölgelerinin içinde veya yakınlarında yerleşmişlerdir. Başka bir ifadeyle Türk medeniyeti tarihinde önemli bir yeri olan bu Uygurların en büyük kitleleri bu bölgeye yerleşmiştir.²⁴ Üçüncü bir gurup ise, Çin ile Doğu Türkistan arasında bulunan Kansu'ya yerleşmişlerdir. 13 boydan oluşan dördüncü bir gurup Çin'in güney sınırlarına indiler. Beşinci küçük bir gurup, Moğollara sığınmıştır.²⁵

²¹ Özkan İzgi, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi*, Ankara 1987, s., 19-22, Ögel, *Uygur Devletinin Teşekkülü ve yükseliş devri*, Ankara 1955, Belleten. c. 19. sayı: 75. s. 359–364.

²² Özkan İzgi, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi*, s. 25–27.

²³ M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta, İstanbul, 2001, 4. Baskı, s. 7–8.

²⁴ Bu iki bölge şuan Çin kaynaklarında "Şinjiang Uygur Özerk Otonom Bölgesi" adıyla, diğer kaynaklarda ise, "Doğu Türkistan" adıyla bilinmektedir. Bundan sonra görülecek olan "Doğu Türkistan" ifadesiyle bu bölgeler kastedilecektir.

²⁵ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1992, s. 75.

Bugünkü Kansu şehrinin yakınında kurulan Kan-Su Uygur devleti, bilhassa X. yüzyılın ortalarından itibaren Uygurların kuvvet merkezi hâline gelmiştir. Bu Uygurlar da Sha-Chou Uygurları gibi, XI. yüzyıldan sonra, Tangut ve Kitanların hâkimiyetlerini tanımışlardır. Kan-Su Uygurlarına aynı zamanda "Sarı Uygurlar" da denilmektedir. Bu Uygurlar hala Çin'in batı kısmında yaşamaktadırlar. Doğu Türkistan'a, yanı İç Asya'ya göçmüş olan Uygurlar, başlangıçta yalnız Turfan ve Beş Balık bölgesine yerleşmiş bulunuyorlardı. Daha sonraları Çin sınırında sayısız felaketlere uğrayan 13 Uygur boyu da Batıya geçmiş ve Turfan Uygurlarına katılmışlardır.²⁶

Turfan bölgesine gelen Uygurlar son Uygur kağanının kız kardeşinin oğlu olan Mengli Tigin'i²⁷ 856 yılında kağan seçmişlerdi. Mengli Tigin Uygur kağanı olunca Ulug Tengride Kut Bolmış Alp Külüg Bilge Kağan unvanını almıştı. O da tıpkı ataları gibi bir unvan taşıyordu.²⁸

866 yıllarında Turfan Uygurlarının başında Bugu Chün bulunmaktadır ve o Turfan'ı fethetmiştir. Batıdaki sınırlarını Tanrı dağları üzerindeki Ürümçi şehrine kadar uzattılar. Kansu'daki Çin askerî kuvvetlerinin Çin İmparatoruna isyan etmeleri üzerine Uygurlar sınırlarını doğuda Çin topraklarına genişletme imkânına sahip oldular. Böylece Tanrı dağlarının doğu ucunda ve ticaret yollarının geçtiği Kumul şehri de Uygurların eline geçmiş oldu.²⁹

948 yılında Turfan Uygurların hükümdarlarına "İduk-kut" lâkabı verilmiş ve başkentlerinin adı da İdi-Kut olarak bilinmiştir. Bu devletin sınırları, güneyde Tibet, Batı Türkistan'da Karluk bölgesi ile sınırlı ve Turfan, Kaşgar, Beş-Balık, Kuçar ve Kumul'a kadar dayanıyordu.³⁰ Bunlarla Karahanlılar arasında 36 senelik çetin bir mücadele sürecinin yaşandığı ve daha sonraları (1007 yılında) Yusuf Kadir Hanın Hoten bölgesini zapt etmiş olduğu bilinmektedir.³¹

²⁶ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.76.

²⁷ Bu kağan 840'da Karabalasagun'da öldürülen Uygur Kağanının kız kardeşinin oğludur. Bkz. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 1992, s.76.

²⁸ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 76; Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 67.

²⁹ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 77; Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s.67-68.

³⁰ Kafesoğlu, *Asya Türk Devletleri*, TDEK, Seri: 1, Sayı: A-32, s. 187.

³¹ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 68.

981 senesinde Kara-Koço'ya gönderilen Çin elçisi Wang Yen-te'nin seyahat notları kültür tarihimiz açısından oldukça önemlidir. Wang Yen-te Uygurlara Sung devleti tarafından, Kıtaneların kuvvetlenmesi üzerine gönderilmişti. Sunglar, Kıtanelara karşı Uygurlarla antlaşma yapmayı plânlıyorlardı. Ancak Çinliler fazla bir şey elde edemedi. Çünkü bu yıllarda savaştan çok ticaretle uğraşan Türkler, hem Çin'i açıkça reddetmişler, hem de onlarla antlaşma yaparak Kıtanelar'ı kızdırmamışlardır. Bu Uygurlar 10. yüzyıldan itibaren gelişen ve 11-12. yüzyıllarda olgunluğa erişen Türk medeniyetinin kurucusu olmuşlardı. Bilhassa Mani dini Turfan ve Beş-Balık Uygurları arasında epey rağbet görmüş ve birçok eser bırakılmıştır. Turfan Uygur devleti önce Kara-Hıtaş devletine bağlandı (1206). Uygur kağanı, Kara Hıtaş hükümdarı Yeh-lü Ta-Shi'yi kendi başkentinde üç gün misafir etmiş ve Yeh-lü Ta-Shih ülkesine döndüğü zaman 600 at, 100 deve ve 3000 koyun hediye etmiştir.

Hıtaş devletinin kurucusunun karısı da bir Uygur prensesi idi. Devletin idaresinde ve savaşlarda kocası kadar rolü olan bu imparatoriçe, 924 senesinde kendisine gelen Uygur elçisine özel bir karşılama yapılmasını istemişti. Bu arada Uygur alfabesinin Hıtaş devletinin resmî yazısı olmasında da büyük tesir yapmıştır. Hıtaş devletinin ileri gelenleri arasında da birçok Uygur vardı.³²

1.4. Uygurların Dini

Uygurların tarih boyunca inandıkları dinlerin tespiti, İslamiyet'ten sonraki durumlarının anlaşılması için önem arz etmektedir. Dolayısıyla bu konuyu İslam'dan önce ve İslam'dan sonra olmak üzere iki ana başlık altında aydınlatmaya çalışacağız.

1.4.1. İslamiyetten Önceki Dini Durum

Türk boyları içersinde önemli yeri bulunan Uygurlar İslamiyet'ten önce diğer topluluklarda olduğu gibi Güneş, Dağ, Gök, Dağ tekesi, Kurt, Aslan, Şahin, Doğan gibi varlıkları ve tabiatüstü hadiseleri totem edindiler.³³

³² Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 68. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 92. Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 363-364.

³³ Totem için bkz. Hoca Abdukeyyum, *Gerbi Yurt ve Kedimki Medeniyet*, Şincang Halk Neşriyatı Ürümçi 1995, I. Baskı, s. 84.

Uygur tarihçisi, Veli Kurban arkeolojik delillere dayanarak Uygurlardaki Güneş'e tapma inancının 4–5 bin yıllık bir tarihçesinin bulunduğunu söylemektedir.³⁴ Bunların örnekleri Uygur ve Hun Hanedanlıklarında meşhur hakanların ve şehzadelerin isimleri olarak görülmektedir. Hatta bu inanç, Uygurların Karahanlılar döneminde İslam dinini toptan kabul etmiş olduğu dönemlerde de varlığını sürdürmüştür.³⁵

Bunlardan Şamanizm, Budizm ve Maniheizm Uygurların inanç tarihinde kabul etmiş oldukları belli başlı inançlardandır. Bunlar hakkında kısaca bilgi vermeye çalışacağız.

Şamanizm: Uygurların inanç tarihinde kabul ettikleri dinlerden birisinin Şamanizm olduğu kabul edilir. Bu inanç sistemi ilk olarak Ural Altay kavimleri arasında ortaya çıkmıştır. O yüzden bu inanç o bölgede ve civar memleketlerde yaşayan halk arasında çok yaygındır. Şamanizm inancının temel unsuru şudur: Bütün âlem tanrının elindedir. Tanrı ile iyilik ilahı göğün en üst tabakasındadır. Kötülük ilahı yerin altındadır. Diğer canlılar ise, yeryüzündedir. Tanrı, babayı gökten, anneyi yerden yaratmıştır.³⁶

Bir de bu dine inanan halkların çadırlarının kapıları güneşin doğduğu tarafa açılır ve her türlü merasimlerde bunların kağanları güneşin doğduğu tarafa bakarak oturur, dokuz defa secde ederler.³⁷

Maniheizm: Bu din, İran kökenli meşhur vaiz, şair ve usta doktor olan Mani (M.Ö. 215–274) tarafından ortaya konulmuştur. Maveraunnehir bölgesinde geliştikten sonra VII. yüzyılda Çin'de yaygın bir inanç haline gelmiştir.

Mani inancına göre, "Bütün yaşam mücadelesi, aydınlık ile karanlık, hak ile haksızlık arasındaki mücadeledir. Nefsine hâkim olan kişi, kötülükten beraat edebilir. Eğer öyle olmazsa kendisi ile birlikte maddi dünya da helak olacaktır."³⁸

³⁴ Veli, Kurban, "Uygurların Tarihten Buyanık Dini-İtikadlı Hekide Selişturma Mulahize", Ürümçi Keçlik Geziti, 5 Aralık 1986; Rahman, Abdükerim, *Uygur Folklorları Hekide Bayan*, Ürümçi 1989, s. 49.

³⁵ Hoca, Abdulkeyyum, *Gerbi Yurt ve Kedimki Medeniyet*, s. 83–86; Rahman, *Uygur Folklorları Hekide Bayan*, s. 448.

³⁶ Hoca, Abdulkeyyum, *Gerbi Yurt ve Kedimki Medeniyet*, Şincang Halk Neşriyatı, Ürümçi 1995, 1. Baskı, s. 80–81.

³⁷ Almas, Uygurlar, Şincang Ösmürler Neşriyatı, Ürümçi 1989, 1. Baskı, s. 13–14.

³⁸ Bkz. Talip, *Uygur Maarif Tarihidin Oçreklar*, Şincang Halk Neşriyatı, Ürümçi 1990, 2. Baskı, s. 11–12.

Kaynaklarda ifade edildiğine göre bu din Uygurlar'da ilk olarak 755 yıllarından itibaren yayılmaya başlamıştır. 755 yılında Çin'in iç kısmında iç savaş patlak vermiştir. Bu savaşta, Tang Sülalesi'nin hükümdarı Şu-en Zung'un (685–762) teklifine binaen ona yardım etmek için M.755–762 yıllarında Çin'e giden Uygur General Beğü kağan savaştan dönüşte dört İranlı Mani dini Rahibini beraberinde Orhun'a getirir. Bu dört Mani Rahibi sahip oldukları ilim ve usta tıp bilgisiyle Orhun'daki Şamanist din adamlarını mağlup etmiş, neticede Şaman rahiplerinin halk içindeki nüfuzları büyük ölçüde sarsılmıştır. Bu olaydan sonra Doğu Uygurlar eski dinleri olan Şaman dinini bırakıp Mani dinini kabul etmişler ve o zamandan itibaren bu din Uygurların devlet dini haline gelmiştir. M.S. 768 yılından itibaren Uygurlar bu dinin Orta Asya'daki diğer kavimlere yayılması hususunda büyük hizmetler vermeye başlamışlar ve bu münasebetle Çin ile kuzey Asya'daki diğer kavimlerle ilişkilerini arttırmışlardır.³⁹

Budizm: İslamiyet'ten önce Tarım Havzasında halk tarafından en çok benimsenen ve en çok sevilen din, Buda dinidir.⁴⁰ Bu inanç sistemi, M.Ö. III. yüzyılda Hindistanlı Gotamu Sidhardu adındaki bir kişi tarafından ortaya çıkarılmıştır. M.Ö. I. yüzyıldan itibaren şimdiki Doğu Türkistan bölgesinde yayılmaya başlamıştır. X. yüzyıla gelince, bölge Buda dininin önemli bir merkezi haline gelmiştir. Kuçu Uygur hanlığı döneminde Buda dini devlet dini olarak belirlenmiş olsa da, bölgedeki ikinci büyük din olan Mani dini, daha sonraları ülkenin kuzeyinden göç eden mensuplarının buraya yerleşmesi sonucunda eşit oranda varlığını sürdürmüştür. Hatta Budizm'in merkezi konumundaki Kuçu Uygur hanlığı topraklarında nüfuzunu iyice arttırmış ve bu iki din birçok yönden birbirinden etkilenmiştir.⁴¹

Hıristiyanlık: Uygurların büyük bir kısmı diğer Türk boylarının yerleşik olduğu Beşbalık ve Koçu bölgesine gelerek Uygur Türk devletini kurdukları zaman bu bölgede, Şamanistler, Maniheistler ve Budistlerden başka Hıristiyan dini de yaygındı.⁴² Batı ile doğuyu birbirine

³⁹ Bkz. Talip, *Uygur Maarif Tarihinin Öçrekları*, s. 11–12; Habibullah, *Uygur Etnografisi*, s. 374–375; Saray, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, s. 42–43.

⁴⁰ Talip, *Uygur Maarif Tarihinin Öçrekları*, s. 28.

⁴¹ Habibullah, *Uygur Etnografisi*, s. 375–376. Tömür İsmayil, *İdikut Uygur Hanlığı Medeniyeti*, Şincang Halk Neşriyatı, Ürümçi, 1995, s. 78–84.

⁴² Tömür, *İdikut Uygur Hanlığı Medeniyeti*, s. 85.

bağlayan İpek yolu üzerinde bulunan bu memlekette İran ve Çin gibi çok dinli kültürlerin büyük ölçüde etkisi olmuştur.⁴³ (Batı ile doğuyu birbirine bağlayan İpek yolu üzerinde buluna bu memlekette İran ve Çin gibi çok dinli kültürlerin büyük etkisi olmuştur.)

1.4.2. Uygurların İslam'ı Kabul Edişi

Miladi 932 (H. 320) yılında Buhara'daki Samani Hanedanına mensup olan Ebu Nasr Samani adındaki bir âlimin Kaşgar civarında bir takım dini faaliyetlerde bulunması sonucunda, şehzade Satuk Tekin Müslüman olmuş ve kendi ailesinin İslam'ı kabul etmesi yanında, bütün Karahanlılar devleti bünyesinde de bu uğurda önemli hizmetlerde bulunmuştur. Satuk Tekin daha sonra hâkimiyeti eline geçirdikten sonra kendini "Karahan" ilan etmiş ve kahramanlığı ifade eden "Buğrahan" unvanını almıştır. Bundan sonra da bölgede Müslümanlığın yayılması için büyük savaşlar yapmış ve yaptığı hizmetlerden dolayı Müslüman âlimler ona Abdülkerim adını vermişlerdir.⁴⁴

Gerçekte Karahanlılar'ın orta Asyada ilk müslüman devlet kuran Türkler olarak tarih sahnesine çıkmaları, özellikle Abdü'l-Kerim Satuk Buğra Han'ın bir ilâhî tecelli sonucu Müslüman olması ve çok çetin dinî mücadelelerden sonra ilk "Müslüman Gazi" olarak Karahan tahtına oturması, sadece Karahanlılar'ın değil, belki de bütün Orta Asya'nın dini hayatında çok önemli bir dönüm noktası olmuştur.⁴⁵ Satuk Buğrahan'ın Doğu Türkistan'da kurduğu Karahanlılar Devleti Moğolların istilasına kadar devam etmiştir.

⁴³ Saray, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, s. 46.

⁴⁴ Muhammed Emin Buğra, *Şerki Türkistan Tarihi*, Ankara 1989, s. 131.

⁴⁵ Zekeriya Kitapçı, *Doğu Türkistan ve Uygur Türkeri Arasında İslamiyet*, Yedikubbe Yayınları, Konya, 2004, 1. Baskı, s. 171.

BÖLÜM 2: X. ASIRDAN GÜNÜMÜZE KADAR DOĞU TÜRKİSTAN'DA İSLAMİYET

2.1. Karahanlılar Döneminden Moğol İstilasına kadar Doğu Türkistan'da İslamiyet

Karahanlılar tabiri Avrupalı oryantalistler tarafından Doğu ve Batı Türkistan'da hüküm sürmüş olan ilk İslamî Türk sülâlesine (840–1212) unvanlarındaki "kara kuvvetli" kelimesinin çok sık geçmesinden dolayı verilen bir isimdir. Bu sülâle için ilmî eserlerde kullanılan diğer bir isim de yine karakteristik bir unvandan dolayı, ilek (ilig) Hanlar tabiridir. Ayrıca bu sülâle muasır İslam kaynaklarında el-Hakaniye ve el-Afrasiyab gibi isimlerle de zikredilmiştir.⁴⁶

Karahanlılar Devleti kurulmadan önce, Batı Türkistan Türkleri tümüyle Müslüman olmuşlardı. Gerek aralarındaki akrabalık bağları, gerekse ticari münasebetlerden dolayı olsun Doğu ile Batı Türkistan Türkleri arasında sıkı ilişkiler vardı. İşte bu ilişkilerin de etkisiyle Batı Türkleri arasında yaygın olan İslamiyet, kısa bir süre sonra hicri üçüncü asırda Doğu Türkistan tarafından da kabul edildi. Böylece İslamiyet Çin sınırına dayanmış oldu. Ancak henüz halkın tamamı Müslüman olmuş değildi. Nitekim Kara Han ailesi ve Yurt halkı hala eski dinleri üzerinde idiler. Miladi 932 (h. 320) yılında İslam dinini kabul eden şehzade Satuk Tekin hâkimiyeti eline geçirdikten sonra bölgede Müslümanlığın yayılması için büyük savaşlar yapmış ve yaptığı hizmetlerden dolayı Müslüman âlimler ona Abdülkerim adını vermişlerdir. Dolayısıyla Kaşgar, Yarkent, Üç, Balasağun, İssik kölünün doğu ülkelerinde ve Karluk devletinde İslam dini hiçbir engelle karşılaşmadan yayılmıştır.⁴⁷

Çinli Uygur tarihi araştırmacısı Li-yu-zi-şi-yao da, Uygur dilinde yazdığı Uygur Tarihi adlı kitabında Satuk Buğrahan'ın gizli faaliyetleriyle İslamiyet'in bu bölgede yayıldığını belirtiyor ve yukarıda verdiğimiz bilgileri tekrar ediyor.⁴⁸

⁴⁶ Erdoğan Mercil, *Karahanlılar*, Türk Dünyası EL Kitabı, Seri: 1, Sayı: A-32, 1. c, Ankara, 2001, s. 309.

⁴⁷ Buğra, *Şerki Türkistan Tarihi*, s. 131–132.

⁴⁸ Şiyao, Liyozi, *Uygur Tarihi*, Pekin 1987, I. cilt, I. kısım, s. 229.

Satuk Tekin hâkimiyeti eline geçirdikten sonra kendini “Karahana” ilan etmiş ve kahramanlığı ifade eden “Buğrahan” unvanını almıştır.⁴⁹ Uygur Türkleri arasında “Kara ve Buğra” gibi unvanları taşıyan bir aristokrat sınıf vardır. Oktay Aslanapa, Karahanlı Devleti’ni kuranların, İslamiyet’ten önce kendilerine “Uygur Hanları” dediklerini kaydeder. Karahanlı Devletini kuranlar da, işte bu Uygur aristokrat sınıfındandır.⁵⁰

Taberi, Emeviler’in Maveraunnehir komutanı Kuteybe b. Müslim’in⁵¹ h. 96 yılında Kaşgar’a geçtiğini⁵², orada meydana gelen savaşlarda pek çok kişiyi öldürdüğünü, birçoğunu da esir aldığını kaydetmiştir. Ayrıca, Çin hükümdarının ona bir mektup yazarak, kendilerine İslam dinini anlatacak şerefli bazı kişileri göndermesini istediği hakkındaki bilgiler de Taberi’de geçiyor.” Taberi’nin naklettiklerine benzer bilgiler İbn-i Kesir’de de mevcuttur.⁵³

Bazı Çin kaynaklarına göre, 757 yılının birinci ayında Araplar, yine Tang Sülalesinin talebi üzerine asker gönderip Garbıyurt’tan geçerek Çin topraklarının iç kısımlarına kadar gitmiş ve Tang Sülalesinin Enlusen (Önglük) ayaklanmasını bastırarak Çinlilerin elden gitmiş Doğu ve Batı bölgelerini geri almalarına yardım etmişlerdir.⁵⁴

Satuk Buğra-Han büyük bir ciddiyetle yürüttüğü bu İslamlaştırma politikası sebebiyle Uygur Yurtlarına yönelmiş ve bu devletin batı kısımları, diğer bir ifade ile Karahanlılara yakın olan bütün bölgelerini çok büyük bir maharetle İslamlaştırmıştır. Bu bir manada, Kuçar’daki Uygur kağanlarının bir nevi atalar dini haline gelmiş olan Maniheizm ve Budizm’i müdafaa etmek için Karahanlılara tavır almalarına, hatta bunun da ötesinde onlardan kopmalarına sebep olmuştur.⁵⁵

⁴⁹ Buğra, *Şerki Türkistan Tarihi*, s. 132.

⁵⁰ Erkin Alptekin, *Uygur Türkleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1978, s. 26

⁵¹ Tam adı, Kuteybe b. Müslim Ebu Hafs el-Bahili’dir. Hicri 44 (669) yılında doğmuştur.

⁵² Muhemmed Kasım Emin Türkistani; İslamın Doğu Türkistan’a (H. 86) yılında girdiğini, ancak İslamın devlet dini olup Doğu Türkistanın bütün vilayetlerine yayılmasının Satuk Buğrahan’ın İslama girmesinden sonra olduğunu savunur. *el-e’lâm fi’t-Türkistan*, 1. cilt, s. 4 – 5. Yay. Haz.

⁵³ Bkz. et-Taberi, Ebu Cafer Muhammedi b. Cebir, *Tarihu’l-Umem ve’l-Müluk*, Kahire, 1358/1939, s. 268, İbn Kesir, İsmail, *el-Bidaye ve’n-Nihaye fi’t-Tarih*, Beyrut 1981, s. 167.

⁵⁴ Nur Hacı-Giguang, *Xinjang İslam Tarihi*, Milletler Neşriyatı, Pekin 1995, 1. Baskı, s. 37.

⁵⁵ Abdurrahman, V, *Türkler, Koçar Uygur Devleti*, 11, s. 421.

Bu bakımdan Çağdaş Uygur İdikutun, Satuk Buğra-Han tarafından başlatılan bu yeni İslamlaştırma faaliyetini durdurmak ve Budizm'in yıkılışını önlemek için harekete geçtiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Buda dininin Uygur yurtlarındaki hâlâ en önemli merkezlerinden biri olan Hoten, Kuçar şehirleri ve buralarda yaşayan Uygurlar da çok geçmeden Satuk Buğra-Han'a baş kaldırmışlardı.⁵⁶

Satuk Buğra-Han Müslüman olup, tahta çıktıktan sonra Buda dininin merkezlerinden biri olan Hoten, Kuçar, Sırık Uygur Hanları ve İdikut devleti Karahanlılar'dan ayrılıp kendilerinin bağımsızlığını ilan ettikleri bilinmektedir. Kuzeyde bulunan Uğrak, Yağma ve Tuhsî kabileleri de aynı dönemde isyan etmişlerdi.⁵⁷

Satuk Buğra-Han bu isyanlar karşısında hiçbir çekinme göstermeden, gönüllü gazi ve cihat erleri ile Müslüman olmayan bu Türkler üzerine yürümüştür. Onun art arda Uygur yurtlarına yaptığı bu gaza ve cihatlar sayesinde, İslam dini buralarda çok başarılı bir şekilde yayılmış ve on binlerce kişi Müslüman olmuştur. Karahanlılar'ın Uygurlarla ve bir cihat ruhu ile yaptıkları bu mücadeleler, kollektif bir dinî heyecan hâline gelmiş ve bu duygular, halkın imanî bir tezahürü olarak şiirlerde ifade edilmiş ve böylece bir "halk destanı" yani "Uygurlar İslam Destanı" yazılmıştır.⁵⁸

2.1.1. Hoten, Kuçar ve KaraŞehirlerin Fethedilmesi

Satuk Buğra-Han Müslüman gazilerden oluşan yeni Müslüman ordusu ile önemli bir Budist ve Uygur merkezi olan Hoten üzerine yürümüştür. Şehrin dışında uzun süre devam eden savaşlardan sonra Hoten Hanı mağlup olmuş, Satuk Buğra-Han uzun süren mücadele sonucunda en muhkem Uygur şehirlerinden biri olan Hoten'i fethi etmiştir⁵⁹. Satuk Buğra-Han, Hoten'i fethettikten sonra diğer bir Uygur merkezi olan Kuçar şehri üzerine yürümüş ve fazla zorlanmadan burasını da fethetmiştir. Daha sonra Kuçar ve Kara şehirlerini de fethettikten sonra İdikut Uygurlar Hanını mağlup etmiştir.

⁵⁶ Zekeriya Kitapçı, *Doğu Türkistan ve Uygur Türkeri Arasında İslamiyet*, s. 176.

⁵⁷ Buğra, *Şerki Türkistan Tarihi*, s. 132.

⁵⁸ Zekeriya Kitapçı, *Doğu Türkistan ve Uygur Türkeri Arasında İslamiyet*, s. 176.

⁵⁹ Bazı tarihçiler Hoten'in Satuk Buğra-Han zamanında değil, Yusuf Kadir Han döneminde fethedildiğini savunmaktadırlar.

Yapılan bu savaşlar ve dini zaferlerin kazanılmasında Ebû Nasr Samanî'nin oğlu Abdulfettah'ın çok büyük katkıları olmuştur. Bu yüzden Satuk Buğra-Han, ona “Alp Tekin Gazi” unvanı vermiştir.⁶⁰

Satuk Buğra-Han ve onun mücahit gazilerinin Müslüman olmayan Uygurlar'a karşı kazandıkları parlak zaferler, Müslüman halkın gönüllerinde fırtınalar estirmiş, birçok şiire konu olmuş ve bu sahada belki yüzlerce, binlerce şiir söylenilmiştir. Müslüman Türk halkının ma'şeri vicdanından kopup gelen ve bir “İlahi Destanı” terennüm eden bu şiirlerden ne yazık ki pek azı bu günlere kadar gelebilmiştir.⁶¹

Fakat fetihten sonra da yerli halk tam anlamıyla İslamiyet'i kabul ettiklerini söylemek iyimser bir yorumdur. Zaman zaman bazı bölgelerde Han ve yönetime karşı isyanların olması bu tespiti doğrular niteliktedir. Bazıları ise İslamiyet'i kabul ettiklerini iddia etmiş olmalarına rağmen, İslamî bir hayat sürdürdüklerini söylemek oldukça güç olacaktır. Bundan dolayı bu bölgelerde İslamiyet'i yaşatmak ve yaymak tüm hızıyla devam etmiştir. Satuk Buğra-Han döneminden sonra da İslamlaştırma faaliyetleri bütün hızıyla devam ettiği bilinmektedir.

2.2. Moğol ve Çağatay Döneminde Doğu Türkistan'da İslamiyet

Temuçin Moğol kabilelerini birleştirdikten sonra, 1206 yılında açılan kurultayda kendisini “Cengiz Han” ilan etti.⁶²

Asya'nın kuzeydoğu bölgeleri, Türkler'in ataları olarak kabul edilen ve Çin'le devamlı bir mücadele hâlinde yaşayan Hunlar buralardan batıya ve güneye yayıldıkları gibi, 6-8. yüzyıllardan itibaren Asya tarihinde siyaset ve kültür bakımından büyük rol oynamaya başlayan Göktürk Kağanlığının merkezi idi. Ancak denizden uzak ve sert kara iklimine meyl olan ve bilhassa Çin ile daimi bir savaş hâlinde yaşamayı gerektiren bu bölgeyi, istikbal için karanlık gören Türkler, IX. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş terk etmişler ve merkezlerini batıya ve güneybatıya nakletmişlerdir. Türkler'in en eski dil ve kültür abidesi

⁶⁰ Buğra, *Şerki Türkistan Tarihi*, s. 133.

⁶¹ Zekeriyâ Kitapçı, *Doğu Türkistan ve Uygur Türkeri Arasında İslamiyet*, s. 179.

⁶² Enver Baytur, Hayrunnisa Sıdık, *Şincangdaki Milletler Tarihi*, Milletler Neşriyatı, Pekin 1999, 2. Baskı, s. 762.

olarak bilinen Orhon ve Yenisey yazıtları bu bölgelerde meydana gelmiş ve bunların asılları da hâlâ burada muhafaza edilmekle beraber, burası bugün artık “Moğolistan” olarak tanınmakta ve Türklük’le ilgili, ancak tarihi bir değer taşımaktadır. XII. yüzyılın sonları ile XIII. yüzyılın başlarında, yalnız Türk dünyasının değil, o zamanki dünyanın büyük kısmını içine alan Asya ve Avrupa’nın bütün milletlerini yakından ilgilendiren büyük hâdiseler cereyan etmiştir ki, bu da, dünyaya yeni bir nizam vermeye çalışan Türk-Moğol İmparatorluğu’nun kurulması şeklinde tecelli etmiştir.⁶³

Cengiz Han, hanlığını genişletmek amacıyla, 1210 yılında Alp Utuk ve Darbay adlı iki kişiyi elçi olarak Turfan Uygurlarının İdikut devletine gönderir. Turfan İdikut’u (Hanı) Barçuk Art Tegin, Cengiz Han’ın elçilerini kabul eder ve Cengiz Han’a biat ettiğini belirtmek için, gelen elçiler ile beraber Moğolistan’a elçi gönderir. Böylece Barçuk Art Tegin 10.000 kişilik birlik ile Cengiz Han’a katılır. Üstün savaş yeteneklerinden dolayı onun takdirini kazanır.⁶⁴

Turfan İdikut’u (Hanı) Barçuk Art Tegin’in, kendisinin Cengiz Hana itaat ettiğini belirtmesi, Cengiz Han’ın Kaşgar ve Hoten gibi Doğu Türkistan’ın diğer eyaletlerini kolayca ele geçirmesini sağlar. Moğollar, Turfan İdikut’u (Hanı) Barçuk Art Tegin’in askerî ve iktisadî yardımı ile 1217 yılında Kaşgarı ele geçirerek, burada halka dinî özgürlük getirmiş ve Kara Hitayların zulmünü çeken Kaşgar’daki Müslümanlar’ın sevgisini kazanmıştır. Bundan dolayı Kaşgar’daki Müslümanlar Moğollar ile Kara Hitaylar arasındaki savaşta Moğollar’ın tarafına geçmiş ve onlarla beraber Kara Hitaylara karşı savaşmıştır.⁶⁵ Moğollar Kara Hitaylar ile yapılan savaşta Kara Hitaylar’a galip geldikten sonra Hoten, Yarkent ve Kuçar şehirlerini savaşmadan ele geçirmişlerdir. Sonuçta Karahanlılar’ın elinde olan bütün topraklar Moğolların işgali altına girmiştir. Moğollar işgal ettikleri yerlerde Cengiz Han’ın çıkardığı yasaya göre dinî faaliyetleri serbest bırakmıştır. Moğollar böylece Doğu Türkistan halkını Kara Hitay zulmünden kurtarmıştır.⁶⁶

⁶³ Ahmet Temir, *Asya Türk Devletleri*, TDEK, Seri: 1, Sayı: A-32, s. 517-518-519.

⁶⁴ Liu Zhi Shiao, *Uygur Tarihi*, Milletler Neşriyatı, Pekin, 1985, s.227.

⁶⁵ Enver Baytur, Hayrunnisa Sıdık, *Şincangdaki Milletler Tarihi*, s. 772.

⁶⁶ Buğra, *Şerki Türkistan Tarihi*, s. 185.

Türkistan, Cengiz İmparatorluğuna katılınca, Cengiz ve halefi Ögedey, imparatorluğun idaresi için, Ürgençli Türk Mahmut Yalavaç ile onun oğlu Mesut'tan faydalanırlar. Mesut'u Moğol beyleri ile beraber Türkistan'ın idaresine bırakıp, Mahmut'u Ordubalık (Pekin) şehrine götürürler. Mesut Beyin iyi bir idareci olduğu, eğitim faaliyetlerine önem verdiği, Buhara'da ve Kâşgar'da Mesudiye Medresesini kurduğu bilinmektedir.⁶⁷

Cengiz Han ömrünün sonuna doğru, 1225 yılında imparatorluğunu dört oğluna paylaştırırken, Moğol geleneğine göre, Cengiz Han'ın esas mülkünün en küçük oğluna kalması ve her oğlun arazisinin merkeze uzaklığının da yaşı ile uygunluk sağlaması lâzımdı. Cuci'nin büyük oğul olması itibarıyla en uzak bölgeyi alması gerekirdi.⁶⁸ Böylece, büyük oğul Cuci'ye Deşti Kıpçak (Kıpçak Bozkırları), ikinci oğul Çağatay'a bütün Türkistan, üçüncü oğul Ögedey'e Altay, Tarbagatay dâhil Batı Moğolistan, dördüncü oğul Tuluy'a Cengiz'in asıl yurdu verilir.⁶⁹ Cengiz devrinde bölgenin kuzeyinde Uygurlar, güneyinde de Doglat sülâleleri olmuştu. Cengiz'den sonra da bu sülâleler Çağatay Hanlığına bağlandı.

Çağatay neslinden Veyis Handan sonra (1417–1428) Turfan Bölgesi'nin hâkimiyetinde ikiye bölünme problemi yaşandı. Hanlığın esas hâkimi Atabeg Hudayar'ın oğlu Sultan Ali kabul edilirdi. Sultan Ali Kaşgar, Yarkent, Hoten ve Kumul'u elinde bulunduruyordu. Daha sonra Issık Kөл, Çu ve Talas nehirleri bölgesi Ulug Beg'in eline geçti. 1472 yılında Timurular'dan Ebu Said'le mücadele eden Esen Buka'nın kardeşi Yunus, Aksuyu zaptederek Çağatay Hanlığının batısının hâkimi oldu. Yunus Han başkentni Turfan'dan Taşkent'e taşıdı. 1487 yılında Yunus'un ölümünden sonra oğlu Ahmed, Kaşgar havalisini ele geçirmiş, Taşkent'te oturan kardeşi de Uyguristan'a, yani Turfan'a ve Aksu yöresine hükmetmiştir.⁷⁰ 15. yüzyılın sonlarıyla, 16. yüzyılın başlarında Doğu Türkistan bölgesi Timur Hanedanlığının etki sahasına girdi.⁷¹

⁶⁷ W.W. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Ankara 1990, s.506–507.

⁶⁸ W.W. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 417.

⁶⁹ Liu Zhi Shiao, *Uygur Tarihi*, s. 276.

⁷⁰ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 71.

⁷¹ Saray, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, s. 70; Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 73.

İlk bakışta Moğollar Doğu Türkistan halkını Kara Hitay zulmünden kurtarmış ve onlara dinî özgürlük vermiş gibi görünse de, gerçekte Çağatay Hanlarından olan Toğluk Timur Han İslam'ı kabul edip Müslüman olana kadar Çağatay Hanlığı dâhil olmak üzere Müslüman Karahanlılar Devleti'nden sonra Türkistan'da vuku bulan Moğol istilası hem Türkler'e hem de İslamiyet'e büyük zararlar vermişti. Daha önce de belirtildiği gibi, Doğu Türkistan halkının tamamı Müslümanlığı kabul etmediği için bu devirde gayri müslim Moğollar'ın kurduğu idare İslamiyetin aleyhine olmuştur.⁷²

Cengiz Han'ın dinî inançlar hakkında oldukça hoşgörülü davrandığı bilinmektedir. Ne var ki, Cengiz Han'ın bu hoşgörülü siyaseti bazı oğullar, komutanları ve valileri tarafından tek taraflı bir siyaset haline dönüşmüştür. Yukarıda bahsettiğimiz Uygur-Moğol yakınlaşmasının en önemli sebeplerinden biri Budizm idi. Henüz İslam'ın tam olarak yayılmadığı ve hâkim olmadığı Uygur bölgelerinde gelişen bu dostluk, Müslümanlığı kabul etmiş olan Uygur bölgelerinde, Budist rahiplerin de tesiri ile Müslümanlar aleyhine gelişmeye başlamıştır. Bilhassa Cengiz Han'ın ölümünden sonra onun yerine geçen evlatlarından Çağatay Han zamanında Müslümanların çok sıkıntı çektiğine şahit oluyoruz.⁷³ Moğol kanunları, Müslümanlar'a nehirde gusül abdesti almalarını yasaklamıştır, çünkü bunun suyu kirlettiğini düşünmektedirler ve Müslümanların hayvan boğazlamaları yasaktır.⁷⁴

Müslümanlar Çağatay'dan daha az memnundular; o, Orta Asya'daki Müslüman bölgelerinin çoğuna hâkimdi ve ailenin büyüğü olması sıfatıyla kardeşleri üzerinde büyük bir nüfuza sahiptir, Kanunların uygulayıcısı olarak Çağatay, Büyük Han'ın şaraba fazla düşkünlüğü sebebiyle sık sık onu ikaz ediyordu. Ögedey Han Müslümanlar arasında kanunları ihlal edenleri Çağatay'ın cezalandırmasından kendi otoritesiyle değil hile ile kurtardığı gibi kardeşinin tavsiyelerine açık bir tepki göstermeye cesaret edemiyor ve kurnazlıklarla onu aldatmağa çalışıyordu. Han elbette suçluları açıkça müdafaa edemiyordu. Müslümanlar onun saltanatında namazlarını gizlice kılabiliyorlar ve kurbanlarını şeriatın icap ettirdiği şekilde kesebiliyordu. Yalnız Çağatay'ın idaresindeki

⁷² Buğra, *Şerki Türkistan Tarihi*, s. 235–236. Saray, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, s. 89.

⁷³ Saray, Mehmet, *Doğu Türkistan Tarihi*, Kitabevi, İstanbul 1997, s. 68.

⁷⁴ Jean-Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Çev. L. Arslan, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 2001, s. 321.

bölgelerde, Horasan'da bile Müslümanlar açıkça kurban kesemiyorlardı ve çoğu murdar kabul ettiği eti yemeye mecbur oluyordu.⁷⁵

Çağatay, Moğol Devleti'nin Müslümanların oturduğu bölgelerin hâkimi olmasına rağmen İslamiyet'e pekiyi gözle bakmamakta idi. Zira titizlikle uyguladığı Cengiz yasası, İslamiyet'in esasları ile uyuşmuyordu. Müslümanların akarsuya girmeleri bile yasaklanmıştı. Çağatay'ın bu gibi harekette bulunanları öldürtmesi, onun Müslümanlar arasında nefretle anılmasına yol açmış, hatta ölümü üzerine Şair Sedid A'ver'in yazdığı kasidede "Saldığı korkudan kimsenin suya giremediği adam, şimdi kendisi ölümün engin ummanında boğulmuş bulunuyor" beyti yer almıştı.⁷⁶

Nihayet, Çağatay Hanedanı zamanında bazı hükümdarların İslam'ı kabul etmesi ile Doğu Türkistan'da İslamiyet yeniden kuvvetlenmeye başlamıştır. Müslüman Çağatay Hanları, hem Doğu Türkistan'da İslam'ın tamamen hâkim bir din haline gelmesi hem de halkın hoşgörü çerçevesinde birlik ve beraberliğini sağlamaları ümidiyle Batı Türkistan'dan bazı din âlimlerini davet etmişlerdi. Doğu Türkistan'a davet edilen din âlimlerinin başında gerçekten İslam'a büyük hizmetleri geçmiş olan Hoca Ahmed Yesevi, Hoca Bahaüddin Nakşibend ve Hoca Mahdum-ı A'zam gibi büyük İslam âlimlerinin evlatları ve yetiştirdiği talebeleri geliyordu. Hocalar'ın Doğu Türkistan'a davet edilişleri ve gelişleri şu iki sebebe dayanır: Birincisi, ülkede İslam'ı hâkim kılmak, ikincisi ise çeşitli hasım gruplara ayrılmış olan halkın birlik ve beraberliğini sağlamaktı. Doğu Türkistan'ın halk ve ülke bütünlüğünü korumaya muvaffak olan Seyyid Han (1514–1533) ile oğlu Reşid Han (1533–1559) olmuştu.⁷⁷

⁷⁵ W.W. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 498.

⁷⁶ Hacı Nurhaci, Çın gugvan, *Şincang İslam Tarihi*, Milletler Neşriyatı, Pekin 1995, 1. Baskı, s. 139.

⁷⁷ Saray, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, s. 89–92.

2.3. Saidiye Hanlığı Ve Hocalar Döneminden İlk Çin İstilasına Kadar Doğu Türkistan'da İslamiyet

2.3.1. Saidiye Hanlığı Döneminde Doğu Türkistan'da İslamiyet

Ahmed Han'ın vefatı üzere Doğu Türkistan'ın idaresine hâkim olacak oğlu Seyyit Han dönemi, Çağataylar sülalesinin son parlak dönemini teşkil eder. Seyyit Han halkın da yardımıyla Kâşgar, Yarkent, Hoten şehirlerini ele geçirir ve 1514 yılında Saidiye Hanlığı'nı kurar. Seyyid Han devletini güçlendirmek amacıyla birtakım ıslahat girişimlerinde bulunur. Aksu gibi verimli topraklara göç ettirmiştir. Hazinesinden halka mülk dağıtır. En önemlisi, halkın iktisadî gücünü yükseltmek için onlar on yıl vergiden muaf tutulmuştur.⁷⁸

Hanlık ilk önce Kâşgar'ı, sonradan Yarkent'i başkent edinir. Başkentinin adıyla "Yarkent Hanlığı" veya kurucusunun adıyla "Saidiye Hanlığı" olarak bilinen bu hanlığın kurucusu Çağatay soyundan olsa da, tamamen Türk-İslam geleneğine göre yaşatıldığı için, bu hanlığa Çağatay Hanlığı denilmemektedir. Eğer bu hanlığı kendine özgü bir özelliğiyle izah etmek gerekirse ki kendine özgü en çarpıcı yönü, hanlığın kuruluşundan başlayarak Hocaların koyu etkisi altında kalmaş olmasıdır. Hanlığın genel manevî havasına tasavvuf hâkim olduğu için, hanların ve devlet adamlarının askerî ve siyasî fikirleri sınırlı kalır. Dünyada ve komşularında cereyan eden değişiklikleri takip edemezler. Bu yüzden Saidiye Hanlığı siyasî ve askerî bakımdan komşuları ile rekabet edebilecek seviyeye ulaşamamıştır. Abdullah Han döneminde (1638-39/1668) kuzey komşuları olan Kalmukların büyük bir askerî güce sahip olduğu bilinmektedir. Buna karşı önlem alınırsa da iş işten geçmiş, her şey Abdullah Han'ın aleyhine, genel olarak Saidiye Hanlığı'nın aleyhine işlemiştir.⁷⁹

Ne var ki, halk ve ülke bütünlüğünü korumak için Doğu Türkistan'a getirilen Hocalar, halk ve ülke bütünlüğünü sağlamak için geldikleri Doğu Türkistan'da, üzerlerine aldıkları vazifenin tam aksine, hâkimiyet hırsı ile dolu hanlar arasında ülkenin parçalanmasına giden yollara girmek durumunda kalmışlardır. Doğu Türkistan'ın dramatik tarihine "Hocalar Devri" olarak geçecek olan bu rekabet, bir müddet sonra dinî karakterine ilaveten siyasî bir

⁷⁸ İklil, Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995, s. 26.

⁷⁹ Buğra, *Şerki Türkistan Tarihi*, Ankara 1989, s. 380.

karaktere de bürünecektir. Hoca İshak Veli ve evlatlarının yolunda gidenler “İshakiyye” veya “Karatağlık”, Hoca Kalan ve evlatlarının peşinden gidenlere de “Appakiyye” veya “Aktağlık” fırkası mensupları denmiştir. Hanlar ise, Hocaları ve taraftarlarını kendi durumlarını kuvvetlendirmek için kullanmaya başlamışlardır. Bununla da yetinmeyen Hanlar, kendilerini desteklemeyen fırkaların taraftarlarını öldürmeye başlamışlardır.⁸⁰

Yarkent'te toplanan hocalar arasındaki iktidar mücadelesi, Abdullah Han ile oğlu Yolbars Han'ın arasının açılmasına sebep olur. Abdullah Han, 1662 yılında Yolbars Han'ı Kâşgar'a vali tayin ederek başkentten uzaklaştırır. Bu tedbir Yolbars Han'ın arkasındaki "Aktağlık" hocaları daha çok gücendirir. "Karatağlık" Hocalar ise Abdullah Han'ı destekleyerek, iç savaşı körükleyecektir. Bundan sonra Kâşgar Aktağlık Hocaların merkezi, Yarkent ise Karatağlık Hocalar'ın merkezine dönüşecektir.⁸¹

Aktağlık ve Karatağlık Hocalar'ın çekişmeleri sırasında yalnız saltanatını değil, hayatını bile sürdüremeyeceğini anlayan Abdullah Han, 1667 yılında Saidiye Hanlığından ayrılarak, Hindistan'daki Timur oğullarına sığınır. Aktağlık Hocalar ve Aktağlık taraftarı beyler, 1668 yılında Abdullah Han'ın oğlu Yolbars'ı han ilân ederler. Karatağlık Şadi Hoca'nın oğlu Abdullah Hoca, kendi taraftarı olan bey ve müritlerini yanına alarak, Aksu'ya çekilir ve orada iken, Abdullah Han'ın kardeşi İsmail'i kendileri için han tayin ederler. Aksu şehrinin Hâkim Beyi ile Hoten şehrinin Hâkim Beyi, İsmail Han'ı destekler.⁸²

İsmail Han, ağabeyi Abdullah Han'ın izini takip ederek, Karatağlık Hocaları desteklemeye devam eder. Aktağlık Hocalar'ın lideri Appak Hoca, İsmail Han tarafından kovulur. Appak Hoca Keşmir yolu ile Tibet'e geçerek İsmail Han'a karşı yardım istemiştir. İsmail Han'a karşı olan bu savaşta Appak Hoca kazanır ve esir alınan İsmail Han ailesiyle beraber İli'ye götürülür.⁸³ Böylece 1678 yılında Kaşgar ilk olarak Kalmukların eline geçmiş olur, İslam devleti olan Saidiye Hanlığı yıkılır ve Hocalar devri başlamış olur.

⁸⁰ Saray, Mehmet, *Doğu Türkistan Tarihi*, s. 94–95.

⁸¹ Liu Zhi Shiao, *Uygur Tarihi*, s. 811–815.

⁸² Yusup, Abdullah ve Diğerleri, *Uygurlarning Kiskiche Tarihi*, s. 319.

⁸³ İklil, Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, s. 29.

XV. asrın ortalarında tasavvuf bütün İslam dünyasında çok revaç kazanmıştı. Sufi Şeyhlerin halk üzerinde büyük etkileri vardı. Bu etki özellikle Doğu Türkistan'da akıl almayacak derecede güçlü idi. Çünkü Hanlar başta olmak üzere memleketin ileri gelenleri ve bütün halk Sufi bir şeyhin müritleri idi. Ancak bu şeyhlerin içinde ihlâslı ve halka İslam'ın prensiplerini öğretebilecek olanlar çok azdı. Bu şeyhlerin çoğu halkı kendisine çekmek için yalandan keramet göstererek sahtekârlığı meslek edinen kişilerdi. Dolayısıyla insanlar bu sahtekâr şeyhlere tabi olarak dinin esas mahiyetini unutup hurafelere dalmışlardı. Bu hurafeler Türk milletinin özellikleri olan vatanseverlik, millifedakârlık ruhunu ve dini birliğini insanlara kaybettirdi. Bu durum Doğu Türkistan'ın düşmanlar tarafından istila edilmesine yol açtı.⁸⁴

2.3.2. Hocalar Döneminde Doğu Türkistan'da İslamiyet

Altışehir'in Kalmuklar tarafından istilası (1678) ile başlamış ve bütün Doğu Türkistan'ın Çin tarafından istilası (1755) ile sona ermiş 77 yıllık bu devreye Hocalar Devri adı verilmiştir. Bu devrenin tarihi Appak Hoca'nın iktidara gelmesiyle başlar. Appak Hoca 1677'de Saidiye Hanlığı'nın son Han'ı İsmail Han tarafından sürgün edilince,⁸⁵ önce Batı Türkistan'a sonra da Keşmir ve Tibet'e giderek yardım istemiştir. V Dalay Lama'nın yardımcısı Diba Seneicasio'dan Kalmuk lideri Galdan'a hitaben bir mektup alan Appak Hoca Kalmuk reisinden askerî yardım almaya muvaffak olmuştur. Kalmuk askerlerinin yardımı ile Aktağlık Reisi Appak Hoca, İsmail Han'a karşı başlattığı mücadeleyi kazanarak bütün Doğu Türkistan'ın hükümdarı olarak tahta çıkmıştır ve Doğu Türkistan'da idareyi eline geçiren Appak Hoca'nın ilk işi rakipleri Karatağlık taraftarlarını ülkeden sürgün etmek olmuştur. Ülkeyi terk etmek istemeyen Karatağlık mensupları öldürülerek yok edilmiştir.⁸⁶ Appak Hoca aldığı askerî yardıma karşılık Kalmuklar'a 100.000 madeni para vergi verir. Bir madeni para 35 gram gümüşe eşit olup toplam yıllık vergi miktarı, 3,5 ton gümüşe eşittir. Bu vergi Altışehir'deki her aile gelirinin %55 kısmı ile karşılanır.⁸⁷

⁸⁴ Buğra, *Şerki Türkistan Tarihi*, s. 280–281.

⁸⁵ İklil, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, s. 59.

⁸⁶ Saray, Mehmet, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, s. 97.

⁸⁷ İklil, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, s. 29.

Kaşgar'da Kalmuklar'ın valisi sıfatıyla hüküm süren Appak Hoca'dan sonra Danyal Hoca Doğu Türkistan'da hükümdarlığı elde eden ikinci dinî lider olmuştur. Danyal Hoca, 30 yıla yakın bir saltanat devri yaşadıkdan sonra 1730 yılında vefat etmiştir. Bu hadiseden bir müddet evvel ise 1727 yılında Tsewang Rabdan ölmüştür. Rabdan'dan sonra Moğol kabilelerinin başına geçen Galdan Tseren, Doğu Türkistan'a müdahale ederek daha kolay bir kontrol mekanizması kurmak istemiştir. Doğu Türkistan'ı dörde (Kaşgar, Yarkent, Hoten ve Aksu) bölen Galdan Tseren, Danyal Hoca'nın oğullarından Yakub'a Yarkent'i, Yusuf'a Kaşgar'ı, Kamuş'a Aksu'yu ve Abdullah'a da Hoten'i vermiştir. Yakub Hoca aynı zamanda Doğu Türkistan'ın hükümdarı unvanını almıştır.⁸⁸

Doğu Türkistan'da İslamiyet'i yaymak ve halk arasında birliği sağlamak için gelmiş olan hocaların kendi görevlerini bir kenara bırakarak devlet ve hükümdarlık işleriyle uğraşmaları, bu durumda gerekirse gayri müslimlerle işbirliği yapmaları çok üzücü bir gelişme olmuştur.

Hocalar döneminde özellikle Appak Hoca hüküm sürdüğü yıllarda Doğu Türkistan'ın başına çok felaketler gelmiştir. Appak Hoca döneminde altı şehrin yönetimi tamamen Kalmuklar'ın elindeydi. Appak Hoca ve onun tarafından şehre tayin edilen yöneticilerin elinde hiçbir yetki yoktu. Kalmuklar ise göçebe ve kavgacı bir millet olup medeniyet seviyesi oldukça düşüktü. O yüzden Kalmuklar medeniyet seviyesi yüksek olan doğu Türkistan Halkını idare etmek için sert tedbirler almış ve kaba kuvvet kullanmıştı. Ayrıca Kalmuklar Buda dininin en mutaassıp mezhebine mensup olup Müslümanlara karşı düşmanlıkları vardı. Bundan dolayı Kalmuklar Doğu Türkistan Müslümanlarına ellerinden gelen her türlü zulmü yapıyorlardı. Müslümanların dini ve ilmi merkezlerini yakıp yıkmak onlar için dini bir görev idi. Kalmuklar için istediği Müslüman'ı öldürmek, istediğinin namusuna tecavüz etmek, istediği Müslüman'ın malını mülkünü almak doğal bir durumdu. Appak Hoca bütün bu haksız tecavüzlere sessiz kalıyordu. Appak Hocanın yaptığı tek şey Müslümanların ellerinde kalan mallarını sahte kerametlerle elde etmeye çalışmaktı. Appak Hocadan sonra gelen oğulları onun bu tavrını devam ettirdi. Appak Hoca ve oğulları âlimleri, aydın kişileri, vatansever zatları kendilerinin düşmanı sayarak Kalmukların

⁸⁸ Saray, Mehmet, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, s. 103.

vasıtasıyla veya bizzat kendileri onları öldürmüşlerdir. Çünkü hocaların sahtekârlığını ve Kalmukların Müslümanların düşmanı olduğunu insanlara anlatanlar onlardı. Dolayısıyla Doğu Türkistan'da Saidiye Hanlığı döneminde ulaşılan medeniyet seviyesi, eğitim-öğretim, istikrar ve refah bu hocaların ihanet etmesi ve Kalmukların düşmanlıklarıyla yok olmuştur. İnsanlar o kadar cehalete düşmüşlerdi ki medreselerde en düşük seviyedeki bir kitabı dahi okutacak âlim kalmamıştı.⁸⁹

Hocalar arasında cereyan eden kavgalar, Hocaların destekçisi sayılan Kalmuklar'ın kendi arasındaki iç kavgalar ile ilgilidir. Bunları fırsat bilen Çin 1755 yılında Doğu Türkistan'ı istila etmiştir. Bu birinci Çin istilasını sayılır.

2.4. Çin Dönemlerinde Doğu Türkistan'da İslamiyet

Çin askerlerinin Doğu Türkistan'a girdiği 1755 yılından Yakup Bey'in iktidara geldiği 1865 yılı kadar süren 110 yıllık zaman, Birinci Çin İstilasını Devridir. Fakat Çinliler bu kadar uzun zaman içinde istilayı tam olarak gerçekleştirememişlerdir. Çünkü bu yüzyıl Doğu Türkistan için, tam anlamıyla inkılâp yüzyılı olmuştur.⁹⁰

2.4.1. Birinci Çin İstilasını

Çinliler 1755 yılında itibaren Doğu Türkistan'ı işgal ettikten sonra Türkistan'ın tarihi binalarını, mezarlarını, kubbelerini, mescit ve medreseler gibi dini tarzda olan milli-kültürel yapıları yıkarak bunların yerine kendi hükümet binalarını ve puthanelerini kurmuşlardır. Kurulan puthanelerde kendilerine hizmet eden yerli beylerin heykellerini dikerek o bölgelerde yaşayan Müslüman halkın bu heykellere inançlarına ters olsa dahi boyun eğmelerini mecburi hale getirmişlerdir.

Bunlarla birlikte Çinliler, Doğu Türkistan'daki işgalini devam ettirebilmek amacıyla birtakım politikalar uygulamıştır. Bu politikalardan biri Doğu Türkistan'daki Müslümanların içinde, nüfuslarını arttırabilmek için Çinlileri Türkistan'a göçe zorlamaktır. İkincisi ise Doğu Türkistan'daki halkı Çinlileştirmeye çalışmaktır. Dolayısıyla, Çinliler yerli beylerin ve halkın önde gelenlerinin yaşam şekillerine kadar müdahale ederek, Çinliler

⁸⁹ Buğra, *Şerki Türkistan Tarihi*, s. 287-288.

⁹⁰ İklil, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, s. 71.

gibi giyinip, saçlarını uzatmalarını Çinliler gibi yaşamalarını yasalarla belirlemiştir. Beyler, beyliklerini devam ettirebilmek için yaşayış şekillerini bu yasalara uydurarak değiştirmeye zorlanmışlardır. Zamanla Çinliler, beyler de dâhil olmak üzere tüm halkın bayram namazlarını, cuma namazlarını, beş vakit namazlarını ve İslamiyet’le ilgili diğer ibadetleri yerine getirmelerini, okullarda ve medreselerde öğrencilerin dini eğitim almalarını yasaklamıştır. Müslümanların putlara boyun eğmelerini, çocukların Çin okullarında eğitim ve öğretim görmelerini zorunlu hale getirerek, İslamiyet’e uymayan içki içmeyi, uyuşturucu kullanmayı, domuz eti yemeyi adet haline getirmeye çalışmışlardır. Ancak belirli bir süre sonra gerek beyler gerekse halk, Çinlilerin bu politikalarına karşı çıkmaya başlamıştır. Bunun sonucunda Türkistan halkı birlikte hareket ederek Çinlilere karşı direnmişlerdir. Bu, Türkistan tarihindeki “İlk Büyük İnkılâp” olarak bilinen ayaklanmanın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu inkılâp’ın sonucunda Doğu Türkistan’ın her bir şehrinde halk kendi bölgelerinde küçük topluluklar halinde Hanlıklar kurmuştur. 1865 yılında batı Türkistan’dan Doğu Türkistan’a gelen Yakup Bey, bu Hanların kendisine itaat etmesi için onlarla mücadele ederek, bazen zor kullanmak suretiyle Doğu Türkistan’da kendisine ait bağımsız bir devlet kurmuş ve kendisini “Be Devlet” olarak ilan etmiştir. Yakup Bey’in kurduğu bu devlet Osmanlı İmparatoru tarafından tanınmıştır. Ancak bu devlet Yakup Bey’in ölümü ile beraber 1877 yılında dağılmıştır.⁹¹

2.4.2. İkinci Çin İstilasası

Doğu Türkistan’da ikinci Çin istilasası Zo Zung Tang’ın Komutanlığında gerçekleşmiştir. Yakup Bey 1877 yılının Mayıs ayında vefat ettikten sonra Çinliler 16 Mayıs 1878 tarihinde Doğu Türkistan’ın tamamını işgal ve istilâ etmişlerdir.

Batı Türkistan’da 1870’li yıllarda gerçekleşen Rus istilasası ve 1878 yılındaki Yakup Bey Devletini yıkan ikinci Çin istilasından sonra, Türkistan topraklarının Çin’in elindeki kısmına Doğu Türkistan, Rusların elindeki kısmına Batı Türkistan denilmiştir. Ne yazık ki Yakup Bey, Mayıs 1877’de hayata gözlerini kaparken Çin hemen onun hâkimiyetindeki toprakları ele geçirmiş ve öç almak için Kaşgar’da Yakup Bey’in mezarını bulup cesedini

⁹¹ Buğra, *Şerki Türkistan Tarihi*, s. 292–338.

yakmışlardır. Bu tarihten itibaren Türkistan'ın doğu kısmında, yani Uygur Türklerinin ana vatanında ilk olarak tam bir Çin istilası gerçekleşmiştir.⁹²

18 Kasım 1884 yılında Çin imparatorluğunun emriyle bu toprakların adı Çin'in 19. eyaleti olarak, "yeni toprak" anlamına gelen "**Şinjiang**"a çevrilmiştir. Bu ikinci Çin istilası döneminde, Tömür Helpe başkanlığında başlayan Kumul İsyanı (1912), Hoca Niyaz Hacı Başkanlığında Kumul İsyanı (1931), Mahmut Muhiti başkanlığındaki Turfan İsyanı (1933), Muhammet Emin Buğra başkanlığında başlayan Hoten İsyanı ve bununla beraber Kasım 1933 yılında kurulan "**Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti**" (1933–1936), Fatih Müslim ve Alihan Töre başkanlığında Gulca İsyanı; bunun neticesinde meydana gelen "Türkistan Cumhuriyeti"nin kuruluşu (1944–1949) gibi büyük olaylar bu dönemde gerçekleşmiştir.⁹³

2.4.3. Üçüncü Çin İstilasası

Kızıl Çin 1949 yılında Doğu Türkistan'a girdikten sonra din, Doğu Türkistan'da Çin Komünist Partisi tarafından "afyon"; devlet otoriteleri tarafından da "ulusal birliğe karşı tehdit unsuru", hatta "insan sağlığını bozan bir faktör" olarak değerlendirilmiştir. İbadet yerleri, camiler, Kuran kursları, medreseler bu bağlamda tehdidin kök saldıği yerler olarak görülmüş ve kapatılmışlardır. Dini kitaplar yakılmış, ulema ve ileri gelenler tutuklanmış, birçoğu da öldürülmüştür. Dolayısıyla genel Vali Burhan Şehidi, 1952' de çoğu din adamlarından oluşan 120 bin kişinin idam edildiğini açıklamıştır. 1949 ile 1979 yılları arasında Doğu Türkistan'da 29 bin cami yok edilmiş, 54 bin din görevlisi tutuklanarak ağır çalışma kamplarına sevk edilmiş ve yalnızca Ürümçi'de 370 bin Kuran-ı Kerim imha edilmiştir. Tahrip edilmeyen camiler domuz yetiştirme yerlerine dönüştürülmüştür. Doğu Türkistan'da bu durum Mao'nun ölümüne kadar devam etmiştir.

Mao'nun ölümünden sonra "açık yumuşama politikası" uygulanmaya başlamış ve Müslüman halk 1980 lerden sonra camilerini onarmaya, kaybolan Kuran-ı kerim'lerini temin etmeye çalışmışsa da bu dönem uzun sürmemiştir. İnsan Hakları İzleme Örgütü'nün "Sincan Uygurları Üzerindeki Dini Baskı" raporu da bunu göstermektedir. Buna göre, dinin

⁹² Saray, Mehmet, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, s. 206–207. İklil, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, s. 84.

⁹³ Buğra, *Şerki Türkistan Tarihi*, s. 347. Baymirza, Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Otağ Yayınevi, 1975 İstanbul, s. 308–340; İklil, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, s. 85.

sistematik bir biçimde kısıtlanması, Doğu Türkistan'da devlet politikası olarak güdülmektedir. Bizzat Çin yönetmeliklerine göre, başka hiçbir devlette örneği görülmeyen, ebeveyn ve yasal hamilerin, 18 yaşından küçük çocuklarına dini eğitim almaları, ibadetlerde bulunmaları konusunda izin veremeyecekleri uygulaması yürürlüktedir. Ayrıca yetişkinler için de camide kalabalık gruplar halinde ibadet etme, vaaz verme, uzun dua okuma ve kutsal kitaptaki bazı ayetlerin okunması konusunda kısıtlamalar getirilmiş; memurlarla, işçilerin ibadet yerlerine gitmeleri ve ibadet etmeleri yasaklanmış; ibadet ettiği tespit edilenler işten atılmış, gözetim altına alınmış veya para cezasına çaptırılmış; aynı şekilde kadınların ibadet etmesi, özel şahıslar tarafından dini okul veya kurs açılması, öğrencilerin dini kurs ve okullarda okumaları yasaklanmış; bütün bu kişilerin dini bir eğitim aldıkları veya ibadet ettikleri tespit edildiğinde cezalandırılacakları ve öğrencinin okul müdürü, sınıf sorumlusu ile anne ve babası hakkında asli soruşturma açılacağı benzer yönetmeliklerde ifade edilmiştir.

1997 yılından bu yana sadece Hoten bölgesinde 1218 cami kapatılmış ve 939 tanesi devlet dairesine dönüştürülmek üzere yıkılmıştır. Camilerde komünist rejime uygun vaaz vermeyi kabul etmeyen din adamları tutuklanmış veya görevlerine son verilmiştir. Evinde dini kitap bulunduranların kitaplarına el konulmuş, bu kişiler dini kitap bulundurmaktan ötürü cezaya çaptırılmışlardır. Tüm özel okulların kapatılmasının yanı sıra 1997 yılından bu yana Cuma hutbelerine de yasak getirilmiştir.

Doğu Türkistan Müslimanları üzerindeki dini baskılar, özellikle 11 Eylül saldırılarından sonra Çin yönetiminin " terörizmle mücadele" adı altında yaptığı faaliyetlerle daha da yoğunlaşmıştır.⁹⁴

⁹⁴ Ahsen Utku, *Doğu Türkistan İpek yolu'nun Mahzun Ülkesi*, 1. baskı, İstanbul 2006, İlke, s. 55-58.

BÖLÜM 3: DOĞU TÜRKİSTAN'DA YAPILAN CAMİLER, MEDRESELER VE ŞERİAT MAHKEMELERİ

3.1. X. asırdan günümüze kadar Doğu Türkistan'da yapılan Camiler

Doğu Türkistan Halkı İslamiyet'i kabul ettikten sonra mezhep olarak Hanefi Mezhebi'ni seçmiştir. Çünkü Hanefi Mezhebi öncelikle Horasan bölgesinde çok yaygındı. Sonra buradan Orta Asya'nın çeşitli bölgelerine hızla yayılmıştır. X. asırda Maverannehir bölgelerinde Hanefi Mezheb'i yayılarak Hanefi Fıkhı Orta Asya'daki İslamiyet Kanunu nizamının esası olmuştur. Orta Asya'daki Samani Hanedanının kanun nizamları Hanefi Fıkhı üzerine kurulmuştur. Karahanlı devletinde de durum böyle olmuştur. Karahanlılar İslam dinini devlet dini yaptıktan sonra devlet işlerini Hanefi mezhebi'nin hükümlerine göre yerine getirmiştir. Dolayısıyla o dönemdeki fakihler kendilerini "İmam-ı Azam"ın Mezhep fıkıhçıları olarak görmüştür. Bu fakihler vakit namazlarını cemaat ile yerine getirmek için camiler yapmaya⁹⁵ ve insanlara İslamiyet'i daha iyi anlatmak için âlimler yetiştirmek amacıyla medreseler inşa etme hususunda halkı teşvik etmişlerdir. Bundan dolayı Doğu Türkistan'da Karahanlılar dönemi başta olmak üzere birçok cami yapılmıştır.

3.1.1. Karahanlılar Döneminde Yapılan Camiler

Doğu Türkistan'da İslam dininin yayılması ile beraber Karahanlıların kendilerine ait olan bölgelere mescit yapmaya çok önem verdiklerini görüyoruz. Tarihi delillerden Karahanlılar döneminde Buhara'da yapılan mescitlerin sayısının 200, camilerin sayısının 20 ve medreselerin sayısının ise 10 olduğu halde, Kaşgar'da yapılan mescitlerin sayısız olduğunu görüyoruz.⁹⁶ Maalesef bu mescitlerin içinde günümüzde bilinenler çok azdır. Bu Camilerin içinden günümüzde bilinenleri şunlardır:

Artuş Camisi: Artuş Camisi Doğu Türkistan'da yapılan ilk camidir. Bu cami şu anda "Satuk Buğra-Han Mescidi" olarak bilinir. XIII. asırda yaşayan ünlü Uygur âlimi ve dil bilimcisi Cemal Karşi'nin kendisinden önce yazılan SURRAH Sözlüğü'nü tamamlamak

⁹⁵ Hacı Nurhaci, Çın gugvan, *Şincang İslam Tarihi*, s. 69-70.

⁹⁶ Mehsut Alimcan, Mehsut Abdu Şukur, *Uygur Binakarlık Tarihi*, 1. baskı, Ürümçi 2000, Şincang Halk Neşriyatı, s. 208-209.

amacıyla yazılan kitabında, bahsedilen caminin adı geçmektedir. Bu kitapta yazılan bilgiye göre Satuk Buğra – Han Mescidini yapan kişi Ebu Nasr Samani' dir. Ebu Nasr Samanî X. yy. başında Karahanlılar hükümdarı Satuk Buğra-Han'ı İslam'a davet ederek Müslüman olmasına vesile olmuştur. Bunun sonucunda Satuk Buğra-Han Karahanlıları teşvik ederek bu halkın İslamiyet'i seçmesini sağlamıştır. Satuk Buğra-Han öldükten sonra bu mescidin yanına defnedilmiştir. Bu nedenle, daha sonraları bu mezarlığa diğer memleketlerden çok sayıda ziyaretçi gelmektedir.⁹⁷

İshak Carup Mescidi: Bu mescit 1082 ile 1101 tarihleri arasında Türkistan'ın Yarkent şehrinin Rabul köyünde yapılmıştır.

Yahya İnal El-Hacip Mescidi: Bu mescit 1121 ile 1136 yılları arasında Yarkent şehrinin Simnas köyünde yapılmıştır. Her iki mescit hakkındaki bilgiler Yerken şehrinde bulunan tarihi eserde yazılan bilgilerden anlaşılmıştır.⁹⁸

Keriye Heytgah Camisi: Heytgah kelimesi Uygur diline Arap ve Fars Dillerinden giren bileşik bir kelime olup heyt Arapça'da “”îyd” kelimesinin Uygur dilinde bozulmuş telaffuzudur. Bu Uygurca'da bayram anlamına gelir. “Gâh” kelimesi Farsça meydan, yer anlamına gelir. Bu iki söz birleştirildiğinde, “Heytgah” sözü “Bayram namazı kılınacak yer” anlamına gelir. Normalde “Heytgah” olan bu kelime “Heytka” “Heytgar” “Heytkar” şekillerinde de telaffuz edilir.⁹⁹ Bu cami miladi 1200 yılında yapılmış olup 800 yıldan fazla tarihe sahiptir. Caminin alanı 13.449 m²'dir. Namaz kılınacak yer (caminin oturduğu alan) 3.060 m²'dir. Caminin önündeki meydan 10.439 m²'dir. Caminin içinde 153 büyük sütun ve 11 ara vardır. Bu cami arazisi büyüklüğü itibariyle Doğu Türkistan'daki en büyük camilerden sayılır. Hatta Kaşgar Heytgah camisinden daha büyüktür. Normalde bu camiye Cuma namazı için 4000'den 6000'e kadar, bayram namazlarında 10 binden 12 bine kadar cemaat gelir. Cami yapıldığı zamandan günümüze kadar 7 defa genişletilmiş ve tamir edilmiştir. İlk defa miladi 1665 yılında Keriye'nin şehrindeki muteber dini zatlardan Molla Tiyip Ahunum, Eysak Ahunum, Molla Ğucilak Ahunum gibi kişiler bu camiye genişletmek

⁹⁷ Hacı Nurhaci, Çın gugvan, *Şincang İslam Tarihi*, s. 46–48.

⁹⁸ Mehsut Alimcan, Mehsut Abdu Şukur, a. g. e., S. 209.

⁹⁹ Semet Yunus, *Kaşgar Heytgah Camisi*, Şincang Tezkiresi Dergisi, 1994, Sayı: 2, s. 21.

ve tamir etme hakkında Yarkent'teki Abdullah Hana bir mektup göndermişler, mektup Han tarafından kabul edilmiş, Han Yarkent' ten genişletme ve tamir için ustalar göndermiş ve cami oradaki Müslümanlar'ın yardımlarıyla genişletilmiş ve tamir edilmiştir. Yarkent'ten 10 çınar ağacı getirilmiş caminin meydanına dikilmiştir. Bundan dolayı insanlar bu camiye bir müddet “Çınarbağ Camisi” demişlerdir. Bu çınarlardan 4-5 tanesi yakın zamanlara kadar vardı. Ancak genişletme ve tamir çalışmalarında çınarlar çalışmalara engel olduğu için kesilmiştir.

O dönemlerde Orta Asya'dan gelen Yahya Hoca Sufi Allahyar hazretleri 10 küsur kişiyle Keriye'ye şehrine gelmiş burada insanları tasavvufa davet etmiştir. Neticede şehirde sufilerin çoğalmasıyla caminin doğu tarafına sufilerin zikir yapmaları için bir mekân yapılmıştır. Buna karşı Muhammed Rehim Elem, Elsem gazi gibi şeriat âlimleri caminin batısına şer'i mahkeme yapmışlar. Sonraki üç genişletme zamanlarında bu yapılar yıkılmıştır.¹⁰⁰

Karahanlılar dönemindeki medrese ve mescitler özel bir mimariye sahip idi. Cengiz Han döneminde bu yerden geçen Çin seyyahı Çang-çün, bu okul binalarının çok muhteşem, duvarlarının kerpiçli, tavanlarının renkli ve süslü olduğunu, pencerelerinin renkli camlardan yapıldığını görmüştür. Bu binaların kuruluş yapısı İslam mimarisinin bütün özelliklerini kendisinde toplamıştır. Medresenin duvar ve pencereleri o zamanki “Buda Bin Evleri”nin süslenmesinde büyük ün kazanan halk nakkaşları ve İslam hat sanatının en güzel örnekleriyle süslenmiştir.¹⁰¹

3.1.2. Moğol ve Çağatay Döneminde Yapılan Camiler

Cengiz Han başta olmak üzere, dini kullanmak isteyen Moğollar, yayılma amacına ulaşmak için ellerine geçen bölgelerin bir kısmında dinî serbestlik siyasetini kullanmıştır. Bundan dolayı Doğu Türkistan'ın çeşitli şehirlerinde bir takım camiler ve medreselerin yapıldığını tarihi kaynaklarda görüyoruz. Ancak bu kaynaklar cami ve medreselerin adı ve onların ne zaman yapıldığı hakkında detaylı bilgi vermemiştir veya hakkında bilgi verilen cami ve

¹⁰⁰ Kurban, Mehemmet Eysa, *Keriye Heytgah Camisi*, Çin Müslümanları Dergesi, 2002, Sayı: 3, s. 53-54.

¹⁰¹ Muti, İbrahim, *Uygurların İslam'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslam Medreseleri*, Çev: K. Nurahmet, Doğu Türkistan'ın sesi Dergisi, 2006, Sayı: 66, s. 44.

medreselerden günümüzde bilinenler çok azdır. Bunların içinden günümüze kadar gelenler şunlardır:

Hoten Heytgah Camisi: Bu cami Doğu Türkistan'ın Hoten vilayetindedir.1494 yılında Gazibek tarafından yaptırılmıştır. Cami'nin yüzölçümü 5300 m²'den fazladır. Burada 10.000 den fazla insan namaz kılabilmektedir.¹⁰²

Yarkent Came Mescidi: Bu mescit Doğu Türkistan'ın Yarkent şehrinde olup inşası özel bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Mirza Ebubekir'in babası Sansız Mirza devrinde (1450 yılında) yapılmıştır. 1638-1660 yılına kadar genişletilmiştir. Mescitte namaz kılınabilecek yer 1760 m² olup 10.000 kişi namaz kılınabilecek kapasiteye sahiptir. Mescitte 40 hücre bulunmaktadır. Bu mescit avlusunda uzunluğu 45 metre, genişliği 35 metre, derinliği de 5 metre olan havuzu bulunmaktadır. Havuz etrafındaki yol boyunca dikilen side, akasya, direk ve çeşitli çiçeklerin mescidin süslenmesine ve estetik bir görünüm kazanmasına vesile olmuştur. Havuzun; Doğu, Güney ve Kuzey taraflarına yapılan hücrelerin sistematik olarak yapılışı, sanatı ve nakış şeklindeki motifleri bir düzen görünümünü verip, bu mescit'in bir diğer güzel yönünü teşkil etmektedir. Mescit son dönemlerde birkaç defa genişletildikten sonra, mescit'in yüzölçümü 20.000 m²'ye ulaşmıştır. Bu yapı; mescit, medrese, bahçe olmak üzere üç kısımdan oluşmaktadır. Giriş kısmının yapısı muazzam bir büyüklüktedir. Kapının iki tarafında minareler mevcuttur. Mescit 136 ağaç sütunundan teşekkül etmiş olup içinde geniş bir şekilde 90 Aralıktan (bölmeler) oluşmaktadır.¹⁰³

Zeytir Derya Civarındaki Mescit: Tarihi kaynaklara göre Çağatay Hanlarından Mahmut Han Zeytir Deryası Vadisinin kuzey tarafına bir cami yaptırmıştır. Yüksekliği 20 gez¹⁰⁴ kadar olan bu caminin içinin sağ tarafında 30 gez uzunluğunda bir koridor mevcuttu. O yerden geçerken 20 gez genişlikteki yuvarlak bir saraya girilir. Saray etrafında bulunan çember koridorda hücreler bulunmaktadır.¹⁰⁵

¹⁰² Kirem, Abdullah, *İslam dinî izahat sözlüğü*, Şincang Halk Neşriyatı, Ürümqi, 2003, 1. Baskı, s. 575.

¹⁰³ Emet, Yakup, *Yarkent Came Mescidi*, Şincang Tezkiresi Dergisi, 1996, Sayı: 2, s. 79-80. Kirem Abdullah, *İslam dinî izahat sözlüğü*, s. 576.

¹⁰⁴ Bir gez 65 cmtir.

¹⁰⁵ Hacı Nurhaci, Çın gugvan, *Şincang İslam Tarihi*, s. 180.

İmam Nasreddin Mescidi: Bu mescit Doğu Türkistan'ın Çiriye şehrinin 6. bölgesinde bulunmaktadır. Rivayetlere göre İmam Nasreddin, İmam İmaduddin, İmam Muhiddin, İmam Kıvamuddin gibi bir takım dinî zatlar buraya gelerek insanları İslam dinine davet ederken Budistler tarafından öldürülmüştür. Müslümanlar onlara ithafen bu mescidi inşa etmiştir.¹⁰⁶

3.1.3. Saidiye Hanlığı ve Hocalar Döneminde Yapılan Camiler

Saidiye döneminde çok sayıda da cami ve mescitler yapılmıştır, hatta bazı kaynaklar belirtildiği gibi o dönemde yapılan camilerin sayısı 948, mescitlerin ise 585 olduğu belirtilmektedir. Saidiye dönemindeki bütün cami, mescit ve medreseler Uygur mimari tarzında yapılmıştır.¹⁰⁷ Bu cami ve mescitlerin içinden günümüzde bilinenleri şunlardır:

Heytgah Camisi: Heytgah Cami'nin yapıldığı yer aslında bir sazlık, kamışlık ve ağaçlık bir yer imiş. Hicri 96/miladi 714 yılında kumandan Emir Kuteybe'nin komuta ettiği Fergana yolu ile Doğu Türkistan'a gelen Araplar'dan ve 11. asırdaki Asilaniye'lere yardım etmek için gelen kişilerden vefat edenler bu caminin yerine gömülmüştür. Bu yüzden burada bir kabristan meydana gelmiştir ve insanlar oraya saygı göstermişlerdir. Bundan takriben 500 yıl önce yaşayan Kaşgar hükümdarı Sansız Mirzi de bu yere defnedilmiştir. Hicri 846/miladi 1242 yılına gelindiğinde Sansız Mirzi'nin evlatları bu yere küçük bir mescit yaptırmıştır. Bu mescit şu andaki Heytgah Camisi'nin temeli sayılır. 16. asrın başlarına gelindiğinde Saidiye Hanlığının Sultanı Said Hanın kardeşi olan Sultan Mirza Aziz Veli vefat ettiğinde bu kabristanlığa defnedilmiştir. O zaman bu yere Pakalçak Mezar denilirdi. Hicri 946/miladi 1539 yılında Kaşgar Hanı Ebulhâdî Mirza Aba Bekr'in oğlu kendi amcasını buraya defnettikten sonra iyilik yapmaya niyetlenmiş, amcasının mezarının şerefi için daha önce sadece 5 vakit namaz için yaptırılan oradaki küçük mescidi genişleterek bir Cuma Camisi yaptırmıştır. Hicri 1224/miladi 1809 yılında Kaşgar'ın Hâkimi İskender Bey kendisi öldükten sonra gömülmek için bir kubbe yaptırmış; bundan dolayı Heytgah Camisi'ni tekrar tamir ettirmiştir. Caminin içinde havuz ve küçük kanallar yaptırmıştır. Semen köyünden su getirtmiş caminin içine pek çok ağaç dikmiştir. Hicri

¹⁰⁶ Kirem, Abdullah, *İslam dinî izahat sözlüğü*, s. 575–576.

¹⁰⁷ Hacı Nurhaci, Çın gugvan, *Şincang İslam Tarihi*, s. 231.

1255/miladi 1839 yılında Kaşgar Valisi Zuhuriddin Hakim Bey Kaşgar şehrini genişletmiş, şehrin etrafına sur yaptırmış dolayısıyla eskiden surun dışında kalan cami ve bir kısım halk surun içine girmiştir. Hicri 1281 miladi/1865 yılında Yakup Bey iktidara geldikten sonra Doğu Türkistan'ın güneyinde özellikle Kaşgar'da çok mescit ve medreseler, mezarlıklar ve kervansaraylar yaptırmıştır. Yakup Bey hicri 1290/miladi 1873 yılında kendisinin en yakın adamını Heytgah Camisi'ni genişletmek için tayin etmiştir. Dolayısıyla caminin batı tarafı mescit doğu tarafı medrese olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Medrese kısmının kuzeyi, doğusu ve güneyine her biri 24'er tane olmak üzere toplam 72 hücre yapılmıştır. Bu hücrelerde 400'den fazla talebe kalmış ve ders okumuştur.

Heytgah Camisi mescit ve medrese olarak iki kısımdan meydana gelir. Bunların arasında ağaçtan yapılmış çit vardır. Mescit, işgir ve taşgır olarak iki kısımdır. İşgir mescidin uzunluğu 36,5 metre, genişliği 15,5 metre olup toplam 456 metrekaredir. Taşgır mescit pişeyvan ile beraber 2600 metrekaredir. Bu camide 4200 kişi namaz kılabilir. Heytgah Cami'nin uzunluğu güneyden kuzeye 140 metre, genişliği doğudan batıya 120 metredir. Mescidin toplam alanı 16800 metrekaredir. Caminin içinde çiçekler vardır. Tavanı 100 bölüme ayrılmış, her bölüm farklı süslemelerle tezyin edilmiştir. Caminin süslenmiş 158 sütunu vardır. Caminin duvarları mihrab şeklinde süslenmiştir. Heytgah Camisi şu anda Kaşgar şehrinin bir zineti ve sembolüdür.¹⁰⁸

Kargalık Camisi: Bu cami Saidiye Hanlığı döneminde inşa edilmiş olup, şu anda Kargalık şehrinin merkezinde bulunmaktadır. Sultan Abdurreşit Han döneminde Hoca Muhammet Şerif adlı bir dini zat, sultana Yarkent ile Hoten şehirleri arasında önemli bir ulaşma noktası olan Kargalık'a mescit ve saray yapmak için teklifte bulunmuştur. Dolayısıyla 1536 yılında bu cami yapılmıştır. 1883 yılında Mutullah Elem Ahunum'un teşebbüsü ile bu cami bir defa onarılmış ve caminin kuzey tarafına geniş avlu ile medrese yapılmıştır. Son dönemlerde de bir kaç kez onarılmıştır. Cami Uygur mimari tarzında yapılmıştır. Caminin yüzölçümü 4762 metrekare olup yalnızca avlusu 1437 metrekaredir. Caminin içinde 16

¹⁰⁸ Semet Yunus, *Kaşgar Heytgah Camisi*, Şincang Tezkiresi Dergisi, 1994, Sayı: 2, s. 21-24. Hacı Nurhaci, Çın gugvan, *Şincang İslam Tarihi*, s. 377. Kirem, Abdullah, *İslam dinî izahat sözlüğü*, s. 570-571.

hücre bulunmaktadır. Mescidin tavanları ve sütunlar çeşitli şekilde süslenmiştir. Camide 10.000'e yakın insan namaz kılabilmektedir.¹⁰⁹

Kumul Şehir Cuma Mescidi: Bu mescit Doğu Türkistan'ın Kumul şehrinin iç tarafında olup, miladi 1507 yılında Muhammet Ali Bey tarafından yapılmıştır. 285 yıl geçtikten sonra takriben 1702 yılında Mahruy Apak Hanım adlı bir bayan tarafından 2. defa onarılmıştır. 1966 yılında Mao'nun başlattığı medeniyet inkılabında bu mescit çok büyük zarar görmüştü. 1990 yılında Müslümanlar kendi aralarında para toplayarak bu mescidi tekrar onarmışlardır. Burada 1.000 civarında insan namaz kılabilmektedir.¹¹⁰

Kumul Heytgah Camisi: Bu cami Doğu Türkistan'ın Kumul şehrinin İşçi Köyü'nün Kumul Hanları Kabristanlığı Altınlıkta olup, birinci Avlat Kumul Uygur Hanı Ubeydullah (1697 yılından 1709 yılına kadar Hanlık yapmıştır) zamanında yapılmıştır. 4. Avlat Kumul Hanı Yusuf (1740 yılından 1766'ya kadar hanlık yapmıştır) döneminde ve 6. Avlat Kumul Hanı Erdişir (1780 yılından 1813 yılları arasında hanlık yapmıştır) devrinde mescit iki defa doğuya doğru genişletilmiştir. Batı tarafındaki uzunluğu 60 metredir. Kuzey ve güney yönündeki mesafe 38 metredir. Caminin yüzölçümü 2280 metrekaredir. Mescidin yapısı Uygur mimarisi tarzındadır. Mescidin 108 sütun'u vardır. Mescitteki duvarlara hattatlar tarafından ayetler Arapça ve hadisler Uygurca (hadislerin tercümesi) güzel bir şekilde yazılmıştır. Doğu tarafında üç büyük kapısı vardır. 22 metre yükseklikte merdivenleri vardır. 5.000 civarında insan namaz kılabilir. Bu cami 1948 yılından günümüze kadar dört kez onarılmıştır. Bu cami Doğu Türkistan'daki eski ve ünlü camilerden biridir.¹¹¹

3.1.4. Çin Döneminde yapılan Camiler

3.1.4.1. Birinci Çin İstilasası

Çin askerlerinin Doğu Türkistan'a girdiği 1755 yılından Yakup Bey'in iktidara geldiği 1865 yılına kadar süren 110 yıllık zaman, Birinci Çin İstilasası Devridir. Bu devirde Doğu Türkistan Müslümanların teşebbüsü ile Doğu Türkistan'da birtakım camiler inşa edilmiştir.

¹⁰⁹ Kirem, Abdullah, *İslam dini izahat sözlüğü*, s. 574-575.

¹¹⁰ Kirem, Abdullah, *İslam dini izahat sözlüğü*, s. 573.

¹¹¹ Kirem, Abdullah, *İslam dini izahat sözlüğü*, s. 573-574.

Hoten Mescidi: Bu Mescit Doğu Türkistan'ın Hoten Vilayeti'ndeki birinci bölgede olmakla beraber 1867 yılında Niyazi Bey tarafından yaptırılmıştır. Son dönemlerde mescit birkaç defa tamir edilmiştir. Mescit'in kapısı büyük olmakla beraber, dikdörtgen şeklinde değil de hilali anımsattırarak yuvarlak bir şekli vardır. Kapının kenarlarında yüksek bir şekilde yapılan sütunlarda hücre niteliğinde barınma imkânı veren yapılar inşa edilmiştir. Mescit içi ve dışı olmak üzere ikiye bölünmüştür. Mescit'in yüz ölçümü 6600 metrekaredir. Mescit'te 11000 kişi namaz kılabilir. ¹¹²

Karakaş Camisi: Bu cami Doğu Türkistan'ın Karakaş şehrindeki İpbazarı sokağında olup 1799 yılında Tohtukuza Erbab, Muhammed Emin Bey ve Muhammed Eysa gibi kişilerin teşebbüsleri ile yaptırılmıştır. Cami'nin yüz ölçümü 3000 metrekare olup 400 kişinin namaz kılabilceği kapasiteye sahiptir. Akşam namazlarında bu camide en az 500 kişinin namaz kıldığına rastlamak mümkündür. ¹¹³

Emin Vang Minari Mescidi: Bu mescit Doğu Türkistan'ın Turfan şehrinde olup 1778 yılında Turfan Vangi Süleyman tarafından, babasının anısına yaptırılmıştır. Bu mescit'in namazgâhı dörtgen şeklinde olmakla birlikte her köşe eşit niteliktedir. Mescit ismini, mescit önünde bulunan Emin Vang adındaki minareden almıştır. ¹¹⁴

Sanci Mescidi: Mescit Doğu Türkistan'ın Sanci şehrinde olup 1796–1820 yılları arasında inşa edilmiştir. 1875–1908 yılına kadar büyük ölçüde genişletilmiştir. Mescit'in yüzölçümü 4400 metrekare olmasına rağmen, namaz kılınan yer 900 metrekaredir. Mescit bahçesi dışında Arap mimarisini anımsattırmaktadır. Mescit üstünde minare vardır. ¹¹⁵

Tungan Mescidi: Bu mescit Doğu Türkistan'ın Gulca Şehri'nde olup 1760 yılında yapılmıştır. Yüzölçümü 6000 metrekare olmakla beraber 1500 kişinin namaz kılabilceği kapasiteye sahiptir. İçinde dini okul olup sınıflar üst ve alt sınıflar olmak üzere ikiye

¹¹² Kirem, Abdullah, *İslam dini izahat sözlüğü*, s. 575.

¹¹³ Kirem, Abdullah, *İslam dini izahat sözlüğü*, s. 576.

¹¹⁴ Hacı Nurhaci, Çın gugvan, *Şincang İslam Tarihi*, s. 379.

¹¹⁵ Kirem, Abdullah, *İslam dini izahat sözlüğü*, s. 576.

ayrılmaktadır. Üst sınıflara âlimler ders vermekte, alt sınıflarda ise üst sınıftaki öğrenciler ders vermektedir.¹¹⁶

Beytullah Mescidi: Bu mescit Doğu Türkistan'ın Gulca Şehri'nde olup 1790 yılında inşa edilmiştir. 1864–1865 yıllarında genişletilmiştir. 20. asrın başlarında yine genişletilip içine 9 sınıflı bir okul ve medrese yapılmıştır. Bu mescit Uygur Müslümanlarının toplanarak namaz kıldıkları ve dini şahsiyetlerin yetiştirilmesinde öncü bir rol oynamaktadır. İkinci Çin İstilasının son dönemlerinde bu yer Kazi Han'a tahsis edilmiştir. 1944 yılından itibaren Doğu Türkistan'da gerçekleşen üç vilayet inkılâbı sonucunda kurulan Şark Türkistan Cumhuriyeti Hükümeti din işlerini bu mescitten yürütmüştü.¹¹⁷

3.1.4.2. İkinci Çin İstilasısı

Doğu Türkistan'da ikinci Çin istilasısı Zo Zung Tang'ın Komutanlığında 16 Mayıs 1878'de gerçekleşmiştir. Bu dönemde de Doğu Türkistan'da birtakım küçük camiler yapılmıştır. Bu camiler şunlardır:

Şenşi Camisi: Bu cami Doğu Türkistan'ın şu anki başkenti Ürümqi'de XIX. yüzyılın son dönemlerinde yapılmıştır. XX. yüzyılın başlarında yeniden inşa edilen cami 1957 yılında tekrar onarılmıştır.¹¹⁸

Yabancı Mescid: Bu mescit de Ürümqi şehrinin Galibiyet sokağı'nda olup 1899 yılında Özbekler tarafından yapıldığı söylenmektedir. Önceleri Galibiyet Sokağı yabancıların sokağı olarak adlandırıldığı için, bu mescit yabancı mescit olarak tanınmıştır. Bu mescitte namaz kılan insanların çoğu Tatar olduğundan bir süre "Noğay Mescidi" diye de adlandırılmıştır. Avrupai mimari tarzla inşa edilmiş olan Mescit, Uygur ve Tatar Müslümanlarının ibadet ettikleri bir yerdir. Sonraları bu mescit'e, bayram namazlarına gelen insanlar sığmadığı için, mescit yıkılarak yerine üç katlı daha büyük bir ibadethane yapılmıştır. Yeni yapılan ve Uygur mimarisi tarzında inşa edilen bu mescidin yüzölçümü 1319 metrekare olup, mescidin önünde 6 sütunlu muhteşem bir balkonu vardır. Mescidin

¹¹⁶ Kirem, Abdullah, *İslam dinî izahat sözlüğü*, s. 576–577.

¹¹⁷ Kirem, Abdullah, *İslam dinî izahat sözlüğü*, s. 577.

¹¹⁸ Kirem, Abdullah, *İslam dinî izahat sözlüğü*, s. 572.

üstünde büyük bir kubbe, kubbenin üstünde çelikten yapılan bir hilal mevcuttur. Büyük kubbenin arkasında ayrıca küçük iki kubbe de vardır. Mescidin kapısına iki minare yapılmıştır. Mescidin önünde büyük bir meydan vardır. Meydanın her iki tarafına çiçek bahçesi yapılmıştır. Mescitte vakit namazlarında 2.000, bayramlarda ise 6.000 kişi namaz kılabilir. ¹¹⁹

Şenşi Mescidi: Bu mescit Doğu Türkistan'ın Kumul Şehri'nin Demokratiye Sokağı'nda olup, 1898 yılında Çinli Müslümanlar tarafından yapılmıştır. 1983 yılında onarılmıştır. ¹²⁰

Tatar Mescidi: Bu mescit Doğu Türkistan'ın Gulca Şehri'nde olup, 1904 yılında Buharalı Tatar Ahunum Gupur Arslan tarafından yaptırılmıştır. Bu mescitte 600 kişi namaz kılacak kapasiteye sahiptir. ¹²¹

3.1.5. Doğu Türkistan'daki Camilerin Gelir Kaynakları:

Doğu Türkistan'daki Camilerin Gelir Kaynakları; bayram namazlarında, Ramazan ve Cuma namazlarında cemaatten toplanan yardımlar, mirasçıları olmayan müminlerin kendi mallarını camilere vakfetmeleri ve Mescit'in kendi mülkiyetinden olan gelirlerinden oluşmaktadır. Örneğin: mescitlere ait kervansaraylar, dükkânlar, araziler ve bağlardan gelen kira gelirleri yanında hayvancılık sayesinde de gelir elde edilmektedir. Cemaatin gündelik bağışları, cami gelirlerini teşkil etmektedir. ¹²²

3.2. X. asırdan günümüze kadar Doğu Türkistan'da Yapılan Medreseler

3.2.1. X. asırdan kızı Çin istilasına kadar Doğu Türkistan'da yapılan medreseler

3.2.1.1. Karahanlılar Döneminde Yapılan Medreseler

Uygurlar İslam dinini kabul ettikten sonra özellikle Karahanlılar ve Saidiye Hanlığı döneminde başta Kaşgar olmak üzere Doğu Türkistan'ın çeşitli şehirlerinde o zamana münasip çok heybetli bir takım medreseler vücuda getirtmiştir. Kaşgar o zamanlar Buhara ile aynı seviyedeydi. Bu yüzden Kaşgar'a "İkinci Buhara" diye ad verilmişti. Bu medreseler

¹¹⁹ Kirem, Abdullah, *İslam dinî izahat sözlüğü*, s. 572-573.

¹²⁰ Kirem, Abdullah, *İslam dinî izahat sözlüğü*, s. 574.

¹²¹ Kirem, Abdullah, *İslam dinî izahat sözlüğü*, s. 577.

¹²² Hacı Nurhaci, Çın gugvan, *Şincang İslam Tarih*, s. 360-361.

birçok ilim adamı yetiştirip Doğu Türkistan'ın ilim ve eğitim-öğretim seviyesini yükseltmişlerdir.¹²³

Biliyoruz ki Uygurlar Müslüman olmadan önce Şamanizm, Maniheizm, Budizm ve Nasturilik gibi dinlerin yaşandığı bir ortamda gelişip ilerleyen, yükselen bir medeniyet ve kültür zenginliğine sahip olmuşlardır. Uygurların maddî ve manevî hayatının bütün alanlarına derin kökler salan bu yüksek medeniyet anlayışının kaynağını, yalnız silah gücü ile tamamen ortadan kaldırmak olağan bir hadise değildir. İslam dini sadece bir şekli düzen boyutunda değil, ancak bir çeşit yeni sosyal yaşam tarzı ile de o devirdeki Uygurların siyasî, ekonomik ve medenî hayatının bütün sahalarına yerleşip eski Uygur Medeniyetinin bütün mirasını değiştirerek Uygur Medeniyetini yeni sürece -İslamiyet sürecine- götürüverdi. Bu süreçte rolü olmuş önemli etkenlerden biri İslam eğitimi, yani İslam medreseleri olmuştur. X. yüzyıldaki İslam medreseleri, İslamî tebliğin en güçlü müesseslerinden biri idi. Bu medreseler vasıtası ile Orta Asya'da yürütülen İslam daveti, Halifeliğin siyasî hudutlarının dışına taşmış, Orta Asya'da elde edilen başarı, İslam dünyasının diğer bölgelerinde elde edilen başarıdan daha da fazla olmuştur. O yüzden İslam'ın Uygurlar üzerinde derin tesirler bırakmasının sebepleri üzerinde dururken İslam medreselerinin önemini gözden uzak tutmamak gerekir.¹²⁴

Medrese Arapça bir kelime olup "Ders okutulan yer" veya "Dershane" manalarına gelir. Ortaçağ İslam döneminden itibaren genellikle, orta ve yüksek eğitim merkezleri "medrese" kavramı ile ifade edilegelmiştir. İnsanları aydınlatma yeri olan Medrese en önce Araplar'da meydana gelmiştir. İlk dönemlerde Müslüman olan insanları yetiştirmek amacıyla kurulan bir kurumdur. Mescitlerin yanına dinî okullar inşa edilerek bunlara medrese adı verilmeğe başlanmıştır.¹²⁵

¹²³ Tursun Hüsencan, *Kadimki medris-hazirki dinî mektep Kaşgar Sakiye Medresesi*, Cin Müsümanleri Dergisi, 1996, Sayı: 2, s. 41.

¹²⁴ Muti, İbrahim, *Uygurların İslam'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslam Medreseleri*, Çev: K. Nurahmet, Doğu Türkistan'ın sesi Dergisi, 2006, Sayı: 66, S. 41.

¹²⁵ Ümidyar, Ablacan, *Uygurların Medrese Maarifi ve Tarihteki en ünlü Medreseler*, Şincang Tezkiresi Dergisi, 2000, Sayı: 3, s. 62. Muti, İbrahim, *Uygurların İslam'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslam Medreseler*, s. 42.

Medrese müessesesi Uygurlara Karahanlı Hükümdar Satuk Buğra-Han zamanında yeni bir eğitim öğretim türü olarak girmiş, Baytaş-Buğra Han döneminde ise iyice yaygınlaşmıştır. 950 yılında Ebu'l-Hasen Seyyid Hatem, Seyyid Celaleddin Bağdadi gibi âlimler Kaşgar'a gelmiş Karahanlı Hanedanını İslam'a davet etmiş yine aynı yıllarda Kaşgar'da yapılan ünlü Saciye medresesinde müderrislik yaparak ilmi yaymışlardır.¹²⁶ Bu medreselerin içinden günümüzde bilinenleri şunlardır:

Saciye Medresesi: Saciye Medresesi Doğu Türkistan'da bütün ihtişamıyla ayakta duran ünlü ilim merkezlerindedir. Cemal Karışi¹²⁷, kendisinin *Surah Lügatine İlave adlı* eserinde bu medresenin adını zikretmekte ve Cevheri'nin Sihah adlı lüğatini uzun araştırmalardan sonra, nihayet, Sultan Satuk Buğrahan tarafından inşa edilen Saciye Medresesi kütüphanesinde bulunduğunu bildirmektedir. Saciye Medresesi Karahanlılar'dan sonra, özellikle Nayman Şehzadesi Küçlük Han'ın hüküm sürdüğü dönemlerde bir müddet yıkılmış halde kaldıysa da, Çağatay hanlarından Orta Asya valisi Mesud Bey 1260 yılında bu medrese harabesinin yerine Mesudiye Medresesi'ni ve onun yanına Saadet Kütüphanesi'ni yaptırmıştır. Cemal Karışi'nin kaydettiklerine bakılırsa bu medreseye "dünyanın her yerinden her yıl çok sayıda öğrenci ilim öğrenmeye gelirdi. Burada sadece dinî bilimler okutulmayıp Aristo, Sokrat, Farabi, İbn-i Sina ve Harezmi'nin felsefeleri de okutulurdu."¹²⁸

Hamidiye Medresesi: Kaşgar Devletbağ'daki bu medrese de Karahanlılar döneminden itibaren boy gösterip gelmekte olan önemli medreselerden biridir. Kaşgarlı Mahmut'un meşhur eseri *Divanu Lugati't-Türk'te* "Üstadım" dediği Hüseyin İbn-i Halef el-Kaşgarî'nin¹²⁹ müderrislik yapmış olduğu bu medrese, Karahanlılar Hanedanının

¹²⁶ Ümidyar, Ablacan, *Uygurların Medrese Maarifi ve Tarihteki en ünlü Medreseler*, s. 62.

¹²⁷ Bu kişi 1230 ve ya 1231 yılında Gulca'da dünyaya gelmiş ve 1261 yılında Kaşgar'a gelerek faaliyetlerini burada sürdürmüştür. www.yurtum.cn

¹²⁸ Ümidyar, Ablacan, *Uygurların Medrese Maarifi ve Tarihteki en ünlü Medreseler*, s. 62. Muti, İbrahim, *Uygurların İslam'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslam Medreseleri*, s. 43. Hacı Nurhaci, Çın gugvan, *Şincang İslam Tarihi*, s. 102.

¹²⁹ Bu kişi milâdi 973 yılında Kaşgar'da doğmuş. Hamidiye medresesinde uzun süre müderrislik yapmıştır. Kaşgarlı Mahmud, yüksek eğitimini bu kişiden almıştır. Hüseyin İbn-i Halef 1093 yılında vefat etmiştir.

yetişmesinde etkili olduğu gibi diğer sahalarda da birçok âlimin yetişmesine katkıda bulunmuştur.¹³⁰

Mahmudiye Medresesi: Karahanlılar döneminde hanedanın yazlık olarak kullandıkları Opal'da, Kaşgarlı Mahmud'un türbesinin yanında "Mahmudiye Medresesi" adıyla bir medrese mevcuttur. Mezkûr türbe tezkiresinden anlaşıldığına göre, bu medrese Karahanlılar hanedanı ile doğrudan ilişkilidir. Kaşgarlı Mahmud¹³¹ hayatının sonunda Bağdat'tan döndükten sonra bu medresede sekiz sene müderrislik yapmak suretiyle birçok bilgin yetiştirerek "İlimden Sorumlu Pir" namı ile halk arasında ün kazanmıştır.¹³²

Artuş'taki Satuk Buğra-Han Medresesi: Tarihi delillere göre Ebu Nesir Samanî 930 yılında Artuş'ta küçük bir medrese yapmış ve bu medresede ilk olarak 70 kişi yetişmiştir. X. asrın ikinci yarısından XI. asrın sonlarında Kaşgar'da bütün ihtişamıyla ayakta duran Saciye Medresesi, Hamidiye Medresesi, Mahmudiye Medresesi gibi medreseler o zamanda İslam'ın yayılması hareketinin tesiriyle doğu Türkistan'da yapılan büyük medreselerin örnekleridir. Uygur İslami eğitim öğretim geleneğinin teşekkülü ilkokuldan, orta halli medreselere oradan da büyük medreselere geçiş şeklindeydi.¹³³

Bu medreselerin ilk kurulduğu zamanlarda müderrislik yapan âlimler, Samaniler döneminde Buhara, Semerkand ve Bağdat gibi yüksek bilim merkezlerinde eğitim görmüş âlimler idi. Bunlardan şimdiye kadar bize intikal edenler şunlardır:

Ebu Nasr Samani (v.350/961): Sultan Satuk Buğra Han'ı İslamiyet'e davet eden bu âlim, Şincang (Doğu Türkistan) Tezkiresinde bildirildiğine göre, Kaşgar'ın Artuş kasabasında ilk medreseyi kurmuş ve yedi bin kişinin Müslüman olmasına vesile olmuştur. Ayrıca 70 kişiyi eğitip kemale erdirmiştir. Bunlar esasen padişahın çocukları ve devlet adamlarından oluşmaktaydı. Ayrıca elliden fazla âlim yetiştirmiştir. Ebu Nasr Samani Türkî halklar

¹³⁰ Muti, İbrahim, *Uygurların İslam'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslam Medreseleri*, S. 43.

¹³¹ Kaşgarlı Mahmud, 1008'de dünyaya gelmiştir. Saciye ve Hamidiye Medreseleri'nde tahsil gördükten sonra kendisini Türk dili tetkikatına vakfetmiştir. Bu amaçla Orta Asya'yı boydan boya kat ederek Anadolu'ya oradan da Bağdat'a gitmiş, 1072 - 1073 yılları arasında Türk dili hakkında hazırladığı "Divanü Lugati't Türk" adlı meşhur kitabını Abbasi halifesine armağan etmiştir. Mahmud, Kaşgar'a dönmüş ve 1105'de vefat etmiştir. Ehmedi, Emincan, *Uygur Edebiyatı Tarihindeki Namayendiler*, 1. baskı, Ürümçi 1996, Şincang Halk Neşriyari, s. 33-38.

¹³² Muti, İbrahim, *Uygurların İslam'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslam Medreseleri*, s. 44.

¹³³ Ümidyar, Ablacan, *Uygurların Medrese Maarifi ve Tarihteki en ünlü Medreseler*, s. 62.

içinde İslam davetini yürütmek için Türk Dilini iyi öğrenmiş ve bu sayede dinî davet ve müderrislik işinde başarılı olmuştur.¹³⁴

Ebu'l-Hasan Said Hatem ve Said Celaledin el-Bağdadi: Bu iki kişi m. 950 yılında Kaşgar'a gelerek Karahanlı Hanedanını İslam dinine davet etmiştir. Daha sonra Saciye medresesinde ilahiyat dersi vermek suretiyle birçok talebe yetiştirmiştir.¹³⁵

Huseyn b. Halef el-Kaşgari (973–1093): Kaşgarlı Mamut'un Divanu Lugati't-Türk adlı eserinde "Üstadım" diye hürmetle andığı "eş-Şeyh el-İmam ez-Zahid Huseyn İbn-i Halef Kaşgarî" Hamidiye medresesinde uzun süre müderrislik yapmıştır. Cemal Karşı, bu kişi hakkında yaşadığı dönemin meşhur "ilahiyat âlimi ve musannifi" diye yazmakta ve onun tefsir ve hadislere yazmış olduğu açıklamaların büyük ilgi ile karşılandığını zikretmektedir. Tacu'l-İslam es-Sem'ani, *Kitabu'l-Ensab* adlı eserinde bu kişiye yüksek değer vermektedir. Bu zat 1093 yılında vefat etmiştir. Birçok Hakanın "Duacısı" olarak hürmet görmüştür.

Kaşgarlı Mahmut hakkındaki tezkirede anlatıldığına göre Kaşgarlı Mahmut ilk eğitimini Opal'daki medresede gördükten sonra yüksek tahsilini, Huseyn b. Halef'ten almıştır. Kaşgarlı Mahmut gibi Arap, Fars ve Türk Dillerini bütün lehçeleri ile bilen, derin bilgi sahibi bir kişiyi yetiştirebilmek için onun hocasının ne kadar derin bilgiye sahip olması gerektiğini anlayabilmek o kadar zor olmasa gerekir.¹³⁶

Cemalettin Kaşgari: X. Yüzyılın ortalarında yaşayıp müderrislikte ün kazanan Kaşgar'daki meşhur âlimlerden biridir. Bütün ilimlerde ün kazanmış, derin bilgi sahibi olan bu kişi, Kaşgar'da yetişen birçok âlimin hocasıdır.¹³⁷

İmamuddin Kaşgarî: X. yüzyılın başlarında Kaşgar'daki Saciye Medresesi'nden yetişen bu âlim, tıp sahasında döneminde büyük şöhret kazanmıştır. O bir yandan Ebu Ali İbn-i Sina'nın tıp ilmindeki metotlarını geliştirmeye çalışırken, öte yandan eski Uygur ve Çin'in

¹³⁴ Muti, İbrahim, *Uygurların İslam'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslam Medreseleri*, s. 47. Hacı Nurhaci, Çın gugvan, *Şincang İslam Tarihi*, s. 367.

¹³⁵ Muti, İbrahim, *Uygurların İslam'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslam Medreseleri*, s. 47. Hacı Nurhaci, Çın gugvan, *Şincang İslam Tarihi*, s. 367.

¹³⁶ Muti, İbrahim, *Uygurların İslam'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslam Medreseleri*, s. 47. Hacı Nurhaci, Çın gugvan, *Şincang İslam Tarihi*, s. 367.

¹³⁷ Muti, İbrahim, *Uygurların İslam'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslam Medreseleri*, s. 48. Hacı Nurhaci, Çın gugvan, *Şincang İslam Tarihi*, s. 368.

tıp gelişmelerindeki tedavi usulünü araştırarak ve eski Uygur ve Çin Tıbbı'nın neticeleri ile zenginleştirerek Uygur İslam Tıp İlimi'ni yüksek seviyeye ulaştırmıştır. İmamüddin Kaşgarî tarafından yazılan *şerhu'l-Kanun* adlı eseri Karahanlılar Devleti tarafından devletin sağlık işleri tüzüğü olarak kullanılmıştır.

Bundan başka İmamüddin Kaşgarî; Ebu Bekir Muhammed er-Razî'nin *Dâiretu'l-Maarifi't-Tıbbiye*, *Kitabu'ş-Şahid*, *Kitabu'l-Havi*, İbn-i Sina'nın *Hikmetü'l-A'lâ*, Farabi'nin *İhsâ'u'l-Ulûm* gibi eserlerine şerhler yazmış ve farklı ÷lkelerden ilim tahsili için Kaşgar'a gelen talebeleri vasıtasıyla bu eserlerin Doğu milletlerince tanınmasında büyük rolü olmuştur.

İmamüddin Kaşgarî, Saciye Medresesi yanında açılan devlet şifahanesinde cerrahi ilminde pratik araştırmalarda bulunmakla beraber yetiştirdiği talebeleri ile Uygur Tıbbı ve eğitim sahasında büyük gelişmelerin temelini atmıştır.¹³⁸

Abdulgaffar b. Huseyn el-Kaşgarî (v.476/1083): Döneminin meşhur eğitimcisi ve tarihçisidir. Bu zat Kaşgar medreselerinde tahsilini tamamladıktan sonra bir taraftan öğretim işleriyle meşgul olurken diğer yandan yazı işleriyle ilgilenerek *Kaşgar Tarihi*, *Üstatların Toplandığı Yer* adlı eserleri yazmıştır. Onun bu eserleri, dönemde çok ün kazanmıştır. Karahanlılar tarihine dair ilk elden malumat verecek olan bu eser, Cemal'in eserleri vasıtasıyla haberdar olduğumuz bazı parçalar hariç, maalesef bize ulaşmamıştır.¹³⁹

Muhammet b. Reşid b. Ali el-Kaşgarî (v.476/1083): XI. yüzyılda yaşamış bulunan bu meşhur âlim ve tabip, İmamüddin Kaşgarî'nin talebesidir. O eserlerinde Uygur Tıbbı'nın uzak geçmişinin tecrübe sürecinde toplanan bitki, hayvan ve madenlerden yapılan çeşitli ilaçları değerlendirerek Uygur Tıp ilminin revacına büyük katkıda bulunmuştur. Özellikle alacalı (vitiligo), cinsiyet, göz zafiyeti gibi hastalıklar üzerindeki çalışmaları oldukça önemlidir.¹⁴⁰

¹³⁸ Muti, İbrahim, *Uygurların İslam'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslam Medreseleri*, s. 48. Hacı Nurhaci, Çın gugvan, *şincang İslam Tarihi*, s. 368.

¹³⁹ Muti, İbrahim, *Uygurların İslam'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslam Medreseleri*, s. 49. Hacı Nurhaci, Çın gugvan, *şincang İslam Tarihi*, s. 368.

¹⁴⁰ Muti, İbrahim, *Uygurların İslam'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslam Medreseleri*, s. 49. Hacı Nurhaci, Çın gugvan, *şincang İslam Tarihi*, s. 368.

Karahanlılar döneminde Kaşgar'da inşa edilen bu medreseler, o dönemde Orta Asya'nın her yerinden gelen muhtelif sahalarda uzmanlaşmış âlimlerin ve şairlerin faaliyet merkezi haline gelmiştir. Bu yüzden Cemal Karışi, o zamanki Kaşgar'dan bahsederken, "İslam diyarı, Evliyalar yurdu, meşhur zatların faaliyet sahnesi, saygı değer emirlerin mekânı, büyük âlimlerin doğup büyüdüğü şehir Kaşgar, zamanında çok gelişmiş, güzel şehir idi" diye yazmaktadır.¹⁴¹

Karahanlılar döneminde inşa edilen bu tür medrese tarzı daha sonraki dönemlerde Türkistan'ın diğer bölgelerindeki inşaat yapısını da büyük ölçüde etkilemiştir. Özellikle Çağatay döneminde Orta Asya valisi olan Mesud Bey tarafından Kaşgar'da yapılan Mesudiye Medresesi en çarpıcı örneklerden biridir¹⁴²

3.2.1.2. Moğol Döneminde Yapılan Medreseler

Moğollar döneminde Doğu Türkistan'ın çeşitli şehirlerinde bir takım medreselerin yapıldığını tarihi kaynaklarda görüyoruz. Bunların içinden günümüze dek bilinen şudur:

Mesudiye Medresesi: Bu medrese Karahanlılar döneminde Kaşgar'da yapılan ve Karakitay kumandanı Güçlük tarafından viran edilen Saciye Medresesi'nin yerine inşa edilmiştir. Bu medreseyi Orta Asya valisi Mesud Bey Miladi 1260 yılında inşa etmiş, ona "Mesudiye Medresesi" diye adlandırmış ve onda kendisi bizzat idarecilik etmiştir. Mesud Bey aynı zamanda bu medresenin yanına "Saadet Kütüphanesi" adında bir kütüphane yaptırmıştır.¹⁴³

3.2.1.3. Saidiye Döneminde Yapılan Medreseler

Uygur tarihinde medrese ve eğitim öğretimin tekrar yükselişi Saidiye Hanlığı döneminde olmuştur. Çünkü bu devirde sultan Said Han ve oğlu Abdurreşit Han halkı adaletli bir şekilde yönetmiş, hanlığını ilmi açıdan yükseltme siyasetini kullanarak Kaşgar, Yarkent gibi büyük şehirlerde bir takım büyük medreseler yaptırmıştır. Mesela: Altun Medresesi

¹⁴¹ Muti, İbrahim, *Uygurların İslam'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslam Medreseleri*, s. 44. Hacı Nurhaci, Çın gugvan, *Şincang İslam Tarihi*, s. 368.

¹⁴² Muti, İbrahim, *Uygurların İslam'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslam Medreseleri*, s. 44.

¹⁴³ Hacı Nurhaci, Çın gugvan, *Şincang İslam Tarihi*, s. 149–150.

(Said Han döneminde Yarkent'te yapılmıştır), Kırık Gümbez Medresesi (Mirza Eba Bekir devrinde yapılmış, Abdurreşit Han döneminde büyük rağbet görmüştür.), Hanlık Medresesi (Abdurreşit Han döneminde Yarkent'te yapılmıştır.), Sakiye Medresesi (Saidiye Hanlığının son döneminde Kaşgar'da yapılmıştır), Reşidiye Medresesi (Abdullah Han döneminde Abdurreşit Han adına Yarkent'te yapılmıştır.) gibi medreseler Saidiye Hanlığı döneminde Uygur eğitim öğretim ve milli medeniyet tarihinde çok önemli roller oynamıştır.

Saidiye döneminde medreseler başkentlerden başka şehirlere doğru da yayılmıştır. Medreseler ilk önce Kaşgar ve Yarkent gibi başkentlerde yapılsa da sonraları Hotem, Keriye, Kuçar, Aksu, Lükçün, İli ve Kumul gibi şehirlere yayılmıştır. Mesela Hotem şehrinde Hotem Heytgah Cami Medresesi (15. asrın ikinci yarısında yapılmıştır.), Hotem Hanlık Medresesi (Abdullah Han devrinde yapılmış), Altunlu Medresesi (Hotem şehir içinde yapılmıştır), Şorbağ Tursun Bey Medresesi (Hotem şehrinin batısında olan Şorbağ kasabasına yapılmıştır.)¹⁴⁴

Saidiye döneminde eğitim-öğretim işleri örneği görülmemiş derecede artarak zamanın ilmi seviyesini aşmıştı. Okullarda Türk dili, dini ve edebi kitaplar ve bazı Farsça kitaplar okutuluyordu. Hanların, Beylerin ve memleketin ileri gelenlerinin vilayetlerde, kasabalarda, köylerde, hatta bucaklarda yaptırdıkları okul ve medreselerin çokluğu insanı şaşırtacak derecededir. İşte bunlar o zamanda eğitim-öğretime verilen önemin fevkalade olduğunu gösterir. Saidiyeliler zamanındaki bu medreseler de çok âlimler yetiştirmiştir.

O dönemde Doğu Türkistan âlimleri tarafından Kur'an, Hadis, Kelam alanlarından Arapça ve Farsça olarak pek çok eser kaleme alınmıştır. Yazılan bu eserlerde kullanılan hat ve süslemeler o dönemde Doğu Türkistan'ın bu sanatlarda ne kadar ileri seviyede olduklarını gösterir.¹⁴⁵ Bu medreselerin içinden günümüzde bilinenleri şunlardır:

Kaşgar Hanlık Medresesi: Bu medreseyi 1639–1652 yılları arasında hükümdarlık yapmış olan Saidiye Hanlığı'nın 8. Sultanı Abdullah Han 1641 yılında yaptırmıştır. Medresenin yapıldığı yeri Kaşgar'ın ileri gelenlerinden Kadı Kalan ve bu medresede müderrislik

¹⁴⁴ Ümidyar, Ablacan, *Uygurların Medrese Maarifi ve Tarihteki en ünlü Medreseler*, s. 62–63.

¹⁴⁵ Buğra, *Şerki Türkistan Tarihi*, s. 279.

yapmış olan Molla Muhammed Sadık Kaşgarî'nin dedesi vakfetmiştir. Bu medrese kendi zamanında eğitim öğretimin yükselmesine büyük katkı sağlamıştır. O yıllarda Hanlık Medresesi en yüksek ilim yeri sayılırdı. Hanlık Medresesi Doğu Türkistan'da etkisi en yüksek ilim merkezi olup bu medreseye sadece doğu Türkistan'dan değil Keşmir, Pakistan, Afganistan ve Orta Asya'nın Semerkant, Hokant, Fergana, Nemangen gibi şehirlerinden de öğrenciler gelirdi. Hanlık Medresesi'nin bulunduğu yer şu anda Ordu İşiki (Ordu Kapısı) denilen bölgede bulunan ilkokulun güneyine denk gelmektedir. Hanlık Medresesi; büyük giriş kapısı, giriş kapısı üzeri menzil (birkaç hücreden oluşan dinlenme yeri), minare, avlu, hücreler, pişeyvan (hücrelerin kapılarının açıldığı üç tarafı ve üstü kapalı, yaz günleri dinlenmek ve ders yapmak için kullanılan bölümler) ve kayvan'dan oluşmaktadır. Giriş kapısının her bir kanadının yüksekliği 3 metre, genişliği 2,8 metredir. Kapı üstü menzil öğretmenlerin ders hazırladıkları ve dinlendikleri mekânlardır. Hücrelerin pencereleri, büyük yol tarafına açılmaktadır. Kapının iki tarafında bulunan 13 metre yüksekliğindeki minarelerin üstünde altın suyuna batırılmış hilal bulunmaktadır. Giriş kapısının üzerinde uzunluğu 1,2 metre, genişliği 90 cm. olan ve üzerinde ilim hakkında yazılar bulunan bir levha vardır. Avluyu çevreleyen duvarın temeli dört tarafı birbirine eşit küp şeklinde 13 satır tuğladan yapılmış, genişliği 1,5 metre olan bu temelin üzerine dikdörtgen şeklinde kisek adı verilen tuğladan duvar örülmüştür. Medrese toplam 1468 m² alana kurulmuştur. Hanlık Medresesi'sinde büyüklü küçüklü 53 hücre vardı. Her bir hücrede 6-7 öğrenci kalmaktaydı. Müderrisler ve medrese çalışanları da bu hücrelerde kalıyordu. Bu medresenin 350'den fazla öğrencisi vardı. Dersler 4 yıllık, 5 yıllık, 6 yıllık planlara göre düzenlenmişti. Öğretim usulü şöyleydi: Önce müderris dersi okur talebeler dinler, müderris ödev verir, öğrenciler ertesi günkü derse surelerini ezberlemiş ödevlerini yapmış olarak gelirler. Müderris öğrencileri dinler, bazen de müderris kendisi okuyarak öğrenciye nasıl okuması gerektiğini gösterir. Her sene bir defa imtihan yapılır. Ramazan Ayı'nda öğrenciler halkın önünde Kur'an'dan ezberlediği yerleri okur, medresede bulunan bütün müderrisler ona puan verir, onların belirlemesine göre başarılı olanlara icazetname verilir. Başarılı olamayanlar medresedeki eğitimini tekrar eder veya okuduğu branş değiştirilirdi. Medreselerde genellikle dini dersler okutulur; ancak bunun yanında müspet ilimlere de yer verilirdi.

Hanlık Medresesi'ni tamamlayan her öğrenciye ilmine göre icazetname verilirdi. Yine durumlarına göre şeriat mahkemelerinde ve camilerde; kadı, başkadı, Damollam, müftü, müderris, hatip, harem hadimi, kâtiplik gibi vazifelerde görev alırlardı. Bu medresede okuyan öğrencilerin içinden ünlü şair, yazar, filozof ve mütefekkirler yetişmiştir. Abdurrahim Nizari¹⁴⁶, Hirkiti¹⁴⁷, Tecelli¹⁴⁸, Nimşehid Armiye Eli Damollam, Kutluk Hacı Şevki¹⁴⁹ gibi ünlü zatlar yüksek ilim merkezleri olan bu medresede okumuştur. 1679 yılında Saidiye Hanlığı yıkılıp Kaşgar'ın yönetimi Appak Hocanın eline geçtikten sonra, Kaşgar ve Yarkent şehirlerinde olan ilim merkezlerinin çoğunluğu, müceddidlerin (müceddid hareketinin) mekânı olduğu ve bidatçıların yuvası olduğu iddiasıyla kapatılmıştır. Bu medreselerde yetişmiş olan âlimler ve büyük zatların çoğunluğu hapsedilmiş kalanlar ise kötü yaşam şartlarına maruz bırakılmıştır. Hanlık Medresesi, Appak Hoca iktidarda iken Hanlık Medresesi sufiler tarafından baskı altında tutulmuş olmasına rağmen ilim yuvası olma özelliğini kaybetmemiştir.¹⁵⁰

Kaşgar Sakiye Medresesi: Sakiye Medresesi, Hanlık Medresesinden sonra en ünlü medreselerden biridir. Bu medrese Hanlık Medresesinin güney tarafında inşa edilmiştir. İki medrese arasında yaklaşık 300 metre mesafe bulunmaktadır. Sakiye Medresesi miladi 1630 yılında hayırsever bir kadın tarafından yaptırılmıştır. Bu medreseler 37 daire olup bu dairelerin içinde 56 hücre, 9 dersane, bir mescit bulunmaktadır. Ayrıca bu medreseye ait 180 dönüm tarım arazisi bulunmaktaydı. Yine bu medreseye ait 6 kervansaray, 16 dükkan,

¹⁴⁶ Abdurrahim Nizari şair olup 1776 yılında Kaşgar'ın bulak başı mahallesindeki küçük bir esnaf ailesinde dünyaya gelmiş ve 1848 yılında vefat etmiştir. Eserleri: 1. tüm şiirlerini topladığı şiir kitabı: kıssalar, edebî öyküler ve şiirlerden oluşmaktadır. 2. Necat üncileri: hükümet organlarının işleyiş şekillerini, özelliklerini ve yöneticilerin nasıl olması gerektiğini soru-cevap uslubuyla kaleme aldığı bir eserdir. 3. Diyarı imam. Ahmedi, Emincan, *Uygur Edebiyatı Tarihindeki Namayendiler*, 1. baskı, Ürümçi 1996, Şincang Halk Neşriyatı, s. 228-236.

¹⁴⁷ Şair 1634 yılında Kaşgar'ın yeni şehrinde doğmuş ve 1724 yılında vefat etmiştir. Şair 16 sene eğitim gördükten sonra edebiyat sahasında faaliyetlerini başlamıştır. Şairin "Muhebbetname ve Mihnetkar" adlı bir dastanısı vardır. Osman Geyretcan, *Uygur Klasik Edebiyat Tarihi*, Şincang Halk Neşriyatı, Ürümçi, 2001, s. 275-276.

¹⁴⁸ Tecelli şairin soyadı olup onun adı Hüseyinhandır. Şair 1850 yılında Kargalık şehrinde doğmuş ve 1930 yılında vefat etmiştir. Şairin Uygurca, Arapça ve Farsça yazdığı şiirleri vardır. bu şiirler daha sonra derlenerek "Divan-ı tecelli" ismiyle basılmıştır. Ahmedi, Emincan, a.m.e., s. 292-294.

¹⁴⁹ Şair 1876 yılında Kaşgar'da dünyaya gelmiştir. Şair Uygur halkını bilinçlendirmek maksadıyla siyasi bir gazete çıkarmış, dolayısıyla cazaevine atılmış ve 1937 yılında Çinliler şairi ve cazaevindeki diğer insanları yakarak öldürmüştür. Ahmedi, Emincan, a.m.e., s. 319-323.

¹⁵⁰ Kabil, Kemercan, *Kaşgar'da İlim Yuvası Olan Hanlık Medresesi*, Şincang Tezkiresi Dergisi, 1997, Sayı: 3, s. 79-80.

10 adet ev ve büyük bir bahçe bulunmaktaydı. Müderrisler Cemal Ahun Halfetim, İslam Hacim, Nasreddin Mahsun, Abdu Mahmud Mahsun, Abdalbaki Ahun Halfetim, Yakup Ahum Damollam, Muhammed Mahsun, Mahsun Feyzi gibi kişilerdir. Bu medresede bu gibi alimler bulunduğu için; Hoten, Aksu, Turfan, Kumul, Altay, Çöçek, İli (Gulca) gibi şehirlerden öğrenciler geliyorlardı.¹⁵¹

Kazancı Medresesi: Kazancı medresesi de Kaşgar'da bulunan ünlü medreselerinden biridir. Bu medrese Hanlık Medresesi'nin yanında bulunmaktadır. Bu iki medrese yan yana olurlardı. Kazancı medresesi'nin bulunduğu yer de şu anda Ordu İşiki (Ordu Kapısı) denilen bölgede bulunan ilkokulun güneyine denk gelmektedir. Medrese toplam 319 m² alana kurulmuştur.¹⁵²

Lükçün Cihanname Medresesi: 15. asrın ortalarında Turfan bölgesinde İslam dini geniş bir şekilde yayılmıştı. Dolayısıyla bu bölgede mescit ve medreselerin yapılması bir gelenek haline gelmişti. Şifahi rivayetlere göre o dönemdeki Karakoçu Hanlığı'nın Emiri Avamüslim, ilimsever bir kişi olup çok sayıda mescit ve medreseler inşa etmiştir. Avamüslim miladi 1549-1550 yıllarında hacca gidip hacdan sağ salim gidip gelmiş ve şükran ifadesi olarak önce Lükçün ordusunun kuzeydoğu tarafında bir mescit yaptırmış, ona Cuma Mescidi denilmiştir. Avamüslim halkın ilmi seviyesini artırmak için adamlarından bir kısmını eğitim almak amacıyla Buhara ve Kaşgar'a göndermiştir. Buralara giden öğrenciler okullarını bitirip Allame ünvanı alıp döndükten sonra Avamüslim, Eli Ahunum'a medrese yapılması için emir vermiş Eli Ahum da Cuma Mescidinin etrafına dersane ve hücreler yaptırarak Lükçün tarihinde ilk yüksek ilim tahsil merkezini inşa etmiştir. Bu medresenin imarı takriben 1568 yılında tamamlanıp hizmete girmiştir. Açılış merasiminde bu medreseye "Cihanname Medresesi" adı verilmiştir. Eli Ahunum, Cihanname Medresesi'nin ilk müderrisi sayılır. Miladi 1730 yılından 1740 yılına kadar Cihanname Medresesi'nde okuyan ünlü şair Ahmed Hocam Niyaz da tahsilini

¹⁵¹ Tursun, Hüsenan, *Kadimki medris-hazirki dini mektep Kaşgar Sakiye Medresesi*, Cin Müsümanleri Dergisi, 1996, Sayı: 2, s. 41-42.

¹⁵² Kabil, Kemercan, *Kaşgar'da İlim Yuvası Olan Hanlık Medresesi*, s. 80.

tamamladıktan sonra bu medresede müderrislik yapmıştır. Tarihi delillere göre cihanname medresesi islamiyetten sonraki Lükçün şehrinin tek yüksek ilim tahsil merkezi sayılır.¹⁵³

Ak Medresesi: Bu medrese 1661 yılında Han Hoca tarafından yaptırılmıştır. Bu medresenin yeri Yarkent şehrindeki Altunlukum kabristanlığındadır.¹⁵⁴

Saidiye Medresesi: Bu medrese Saidiye Hanlığının başkenti olan Yarkent'te Hanlar tarafından yaptırılmıştır. Medrese iki kat olup 360 hücre vardı.¹⁵⁵

Kığdon Medresesi: Bu medrese Doğu Türkistan'ın Kuçar şehrine 1668 yılında yaptırılmıştır.¹⁵⁶

Yarkent'te yine Raşidin Medresesi, Yeşil Medresesi, Cihan Medresesi, Veliye Medresesi, Hanlık Medresesi gibi medreselerin olduğunu, hatta Saidiye döneminde Doğu Türkistan'ın çeşitli şehirlerinde yapılan medreselerin sayısının 573'e ulaştığını tarihi eserlerde rastlıyoruz.¹⁵⁷

Miladi 1682 yılında Saidiye Hanlığı çöktükten sonra Uygur eğitim öğretim işleri çok zarar gördü. Özellikle Appak Hocanın döneminde medreselerin yerine mezarlık ve camiler yapılmıştı. Bu dönemlerde Uygur medeniyeti çok geri gitmiştir. 18. asrın ortalarında özellikle Hoca Cihan Erşi'nin hükümlerlik yaptığı dönemde Uygur medeniyeti tekrar yükselişe geçmiş, bundan dolayı birtakım medreseler yapılmış ve eski medreseler açılmış olsa da hükümdarların istikrarsızlığı sebebiyle bu medreselerin devamlılığı uzun sürmemiştir.¹⁵⁸

3.2.1.4. Birinci Çin İstilasası döneminde yapılan medreseler

Yukarıda belirttiğimiz gibi 1755 yılından Yakup Bey'in iktidara geldiği 1865 yılına kadar süren 110 yıllık zaman, Birinci Çin İstilasası Devridir. Bu devirde Doğu Türkistan

¹⁵³ Hoştar, Şırıp, *Lükçün Cihanname Medresesi ve Hanlık Medresesi*, Cin Müstümanleri Dergesi, 1999, Sayı: 2, s. 48.

¹⁵⁴ Hacı Nurhaci, Çın gugvan, *Şincang İslam Tarihi*, s. 365.

¹⁵⁵ Hacı Nurhaci, Çın gugvan, *Şincang İslam Tarihi*, s. 231.

¹⁵⁶ Ümidyar, Ablacan, *Uygurların Medrese Maarifi ve Tarihteki en ünlü Medreseler*, s. 63.

¹⁵⁷ Mehmut Alimcan, Mehmut Abdu Şukur, *Uygur Binakarlık Tarihi*, 1. baskı, Ürümçi 2000, Şincang Halk Neşriyatı, s. 258-259.

¹⁵⁸ Ümidyar, Ablacan, *Uygurların Medrese Maarifi ve Tarihteki en ünlü Medreseler*, s. 63.

Müslümanların teşebbüsü ile Doğu Türkistan'da birtakım medrese inşa edilmiş olsa da ancak bu dönemde yapılan medreseler hakkında elimizde çok az bilgi bulunmaktadır.

Lükçün Beylig Medresesi: 1763 yılında Lükçün'e vali olan Emin Hoca kendi döneminde Lükçün'deki eski ordunun kuzeyine haramhanenin bitişiğine bir medrese yaptırmıştır ve ona "Lükçün Beylig Medresesi" adını vermiştir. Bu medresenin arazisi takriben 10 dönümden fazladır. Medresenin kuruluş şekli doğudan batıya uzanmış bir şekildedir. Medresenin giriş kapısı doğuya açılır olup kapının kuzeyi ile güneyinde 40 metre yükseklikte iki minare bulunmaktaydı. Medresenin kapısında içeri girildiğinde avluda sağ ve sol taraflarda 3'ten 6 ya kadar dersaneler bulunmaktaydı. Karşılıklı olan bu dersanelerin arasında 150 metre genişlikte bir meydan olup bu meydanın kuzey batısından güneyine uzanan bir cami bulunuyordu. Caminin iki tarafında da 12'den 24'e kadar kubbeli hücreler bulunuyordu. Cami 80 sütun ve pişeyvan'dan teşekkül ediyordu. O caminin yanında 16 metre genişlikte yüksek kubbeli bir mescit vardı. Bu medreseye her sene Piçan, Turfan, Toksun, Korla, Ürümci, Gucun, Muri, Kumul gibi şehirlerden en az binden fazla öğrenci gelip ilim tahsil ederdi. Medresede Arap dili, Fars dili, Uygur dili, edebiyat, fıkıh ve feraiz gibi dersler okunuyordu. Edebiyat dersinde Abdurrahman Cami, Ali Şir Nevai, Hoca Hafız, Şeyh Sadi, Fuzuli, Nizami Gencivi, Feridundin Attar, Kol Hoca, Ahmet Şah gibi şairlerin eserleri okutuluyordu. Bu medresede Emir Hak Abdullah, Hocam Niyaz Ahun, Ahmed Elem Ahun, Eli Elem Ahun, Veyd Elem ve İmran Elem gibi büyük âlimler müderrislik yapıyordu. Bu medreseye vakfedilen yer takriben 260 dönüm kadardı. Her sene bu vakıftan medreseye 80 tona yakın ürün gelirdi. Bu ürünler şeriat kaidelerine göre taksim edilir, müderrislerin ücretleri ödenirdi. Birinci derecede olan müderrisler için 3200 kilo kadar, ikinci derecede olanlara 2400 kilo, üçüncü derecedeki müderrisler için 1600 kilo, dördüncü derecede olan müderrisler için 800 kilo mahsul verilirdi. Bundan başka gelen ürünlerden mütevelliyeye, medresede çalışan insanlara, yoksul talebelere de verilirdi.

Bu medreselerden mezun olanların çoğu Han tarafından yaptırılmış olan Hanlık Medresesi'nde müderrislik, mescitlerde imamlık, hükümet dairelerinde hattatlık ve kâtiplik yaparlardı. Bu medreselerden mezun olan bey çocukları hâkim, han yardımcısı, yönetici, kapıağa, aymakbeşi, binbeşi, kökbeşi gibi makamlarda çalışarlardı. Kaşgara hâkim olan

zuhurdun Bey bu medresede okumuştur. Feridun Bey'in oğlu Muhammed Said bu medresede okuyup Yaykent'e hâkim olmuştur. Muhammed Saidin oğlu Apiridin bu medreseyi tamamlayıp önce Lükçün'de sonra Yarkent'te Zuhurdun Bey'in yerine hâkim olmuştur. Süleyman Bey'in iki oğlu Ahtar Bey ve Muhtar Beyler bu medresede okumuştur. Bunlardan Ahtar Bey İli (Gulca) şehrinde hizmette bulunmuş. Divan Niyazi'nin yazarı Şair Niyazi, Molla Zeydin, inkılâpçı Şair Nemet Halpet, marifetperver cemaat erbabı Tahir Bey gibi zatlar bu medresede okumuştur. Bu medrese 1956 yılında Çinliler tarafından yıkılmıştır. Bu tarihe kadar bu medrese bütün ihtişamıyla ayakta kalmıştır.¹⁵⁹

Saksak Medresesi: Bu medrese Doğu Türkistan'ın Kuçar Şehri'ne 1784 yılında Kutluk Hacim tarafından yaptırılmıştır.¹⁶⁰

Beytullah Cami Medresesi: Bu medrese Doğu Türkistan'ın İli Şehri'ne 18. asrın 70. yılında yaptırılmıştır.¹⁶¹

3.2.1.5. İkinci Çin İstilasından sonra yapılan medreseler

Doğu Türkistan'da ikinci Çin istilası Zo Zung Tang'ın Komutanlığında 16 Mayıs 1878'de gerçekleşmiştir. Bu dönemde Doğu Türkistan'da birer okul veya medresenin yapıldığını söylemek oldukça güçtür. Çünkü Zo Zung Tang bütün gücü ile Doğu Türkistan Halkını bilim ve uygarlıktan uzak tutarak cahil bırakmaya çalışmıştı. Buna rağmen Doğu Türkistan'da birtakım küçük medreseler yapılmıştır. Bu medrese şunlardır:

Cuva Medresesi: Bu Doğu Türkistan'ın Hoten Vilâyeti'nde ilimsever kişiler tarafından 19. asırda yapılmış olan orta halli bir medresedir.¹⁶²

Buzak Medresesi: Bu Doğu Türkistan'ın Hoten Vilayeti'ne hayırsever kişiler tarafından 19. yüzyılda yapılmış olan orta halli bir medresedir.¹⁶³

¹⁵⁹ Hoştar, Şırıp, *Lükçün Cihannâme Medresesi ve Hanlık Medresesi*, Çin Müsümanleri Dergesi, 1999, Sayı: 2, s. 49-50.

¹⁶⁰ Ümidyar Ablacan, *Uygurların Medrese Maarifi ve Tarihteki en ünlü Medreseler*, s. 63.

¹⁶¹ Ümidyar Ablacan, *Uygurların Medrese Maarifi ve Tarihteki en ünlü Medreseler*, s. 63.

¹⁶² Ümidyar, Ablacan, *Uygurların Medrese Maarifi ve Tarihteki en ünlü Medreseler*, s. 63.

¹⁶³ Ümidyar, Ablacan, *Uygurların Medrese Maarifi ve Tarihteki en ünlü Medresele*, s. 63.

Zerger Medresesi: Bu Doğu Türkistan'ın Hoten Vilâyeti'ne marifetperver kişiler tarafından 19. yüzyılda yapılmış olan orta halli bir medresedir.¹⁶⁴

İşan Hoca Medresesi: Bu medrese Doğu Türkistan'ın Karakaş Şehrinde 19. yüzyılda yaptırılmıştır. 1936 yılında marifetperver Abdullah Damollam gibi âlimler bu medreseyi modern okullar haline getirmiştir.¹⁶⁵

Dön medresesi: Medresenin takriben 30–35 tane odaları vardır. Medresenin önünde kuzeyden güneye giden büyük bir yol olup medresenin büyük kapısı bu yol üzerinde bulunuyor. Medresenin 3 tarafında odalar ve 1 tarafında mescid vardı. Bu medresede hocalık yapan kişiler:

Zeynül Abidin Mevlevi: Bu kişi üstün Artuş'da dünyaya gelmiş ve eğitimini Hindistan'da tamamlamış. 1990 yılında kendi memleketinde vefat etmiştir.¹⁶⁶

Tukam medresesi: Bu medresede yapı bakımından önceki medreselere benzemektedir. Bu medresede hocalık yapan kişiler:

Muhammed Hacim Mevlevi: Mevlevi eğitimini Hindistan'da aldıktan sonra tukam medresesine gelip bu medrese Ekim 1958 yılında kapatılana kadar burada hocalık yapmıştır.¹⁶⁷

Çarçi medresesi: Bu uzun bir şekilde yapılmış medresedir. Medresenin içinde bir mescid, 50 – 60 civarında odalar vardır. Medresede öğrencilerin sayısı oldukça fazlaydı. Bu medresede hocalık yapan kişiler:

Süleyman Damollam: Bu kişi Hoten vilayetinde dünyaya gelmiş, eğitim almak için Kaşgar'a gelip eğitimini tamamladıktan sonra çarçi medresesinde müderris olarak orada görevde bulunmuştur. Damollam genelde şerhimullah, tefsir ve hadis dersleri öğretiyordu.

¹⁶⁴ Ümidyar, Ablacan, *Uygurların Medrese Maarifi ve Tarihteki en ünlü Medresele*, s. 63.

¹⁶⁵ Ümidyar, Ablacan, *Uygurların Medrese Maarifi ve Tarihteki en ünlü Medreseler*, s. 63.

¹⁶⁶ Bu kaynaklar Muhammed Seyyid hacim tarafından verilmiştir. Bu kişi aynı zamanda hanlık medresesinde okumuş. 1958 yılında medreseler kapatılana kadar orada eğitim görmüştür ve şuanda Türkiye'de bulunmaktadır.

¹⁶⁷ Seyyid hacim.

Damollam medrese Ekim 1958 yılında kapatıldıktan sonra bir müddet cezaevinde kalıyor ve çıktıktan bir müddet sonra 1986 yılında vefat etmiştir.¹⁶⁸

Turdu hacim Medresesi: Bu medrese Hoten vilayetine bağlı Çiriye ilçisinde olup medresenin girişinde bir dersane ve bir mescid vardı. Medresenin bir tarafında 12 tane oda vardı. Bu medreseye ilginin fazla olduğundan medrese genişletilmiş ve arka kısmına 8 tane oda yapılmış, ilginin dahada artması sonucu onun arkasına büyük bir dersane yapılmış, bu dershanede sadece kuran ezberi yapan öğrenciler bulunmaktadır. Bu medresede 1950 yılına kadar en az 300'e yakın öğrenci okuyordu. 1950 yılında bu medresenin önemli hocalarından olan Tohtahun Damollam vefat ettikten sonra medresedeki öğrencilerin sayısında azalma gerçekleşmiştir. Bu medresede hocalık yapan kişiler:

Tohtahun Damollam: Bu kişi Çiriye nahiyesinde dünyaya gelmiş ve dini eğitimini Hindistan'da tamamlamış. İcazetini Hindistan'da aldıktan sonra Çiriye nahiyesine dönerek o medresede islami faaliyette bulunmuş ve 1950 yılında vefat etmiştir.

Abdul Gani Halfitim: Bu kişi Çiriye nahiyesinde dünyaya gelmiş ve dini eğitimini Turdu hacim Medresesinde görmüş ve medrese kapatılana kadar hoca olarak orada kalmıştır.

Muhammed Seyyid Damollam: Bu kişide Çiriye nahiyesinde dünyaya gelmiş. Dini eğitimini Kaşgar'da almış ve icazetini aldıktan sonra Çiriye nahiyesine dönerek orada medresenin kapatılmasına kadar görevde bulunmuştur. Damollam genelde telhis, tefsir ve hadis öğretirdi.¹⁶⁹

Oybağ Medresesi: Oybağ medresesi Hoten vilayetine bağlı Karakaş şehrinde. Karakaş şehrinde aynı zaman 20'den fazla medrese bulunmaktadır. Oybağ medresesinin yapılış şekli çok görkemliydi. Bu medrese iki binadan oluşup karşılıklı bulunmaktadır ve aralarından bir yol geçmektedir. Bu medresenin hocası olan Nisari Mesuthan Damollam ilim tahsilini yüksek ilim yurdu olan Buhara'da yapmıştır ve icazetini Buhara'dan almıştır. Nisari Mesuthan icazetini aldıktan sonra Buhara'dan dönüp bu medresede hocalık yapmaya başlamıştır. 1910 yılında bu medreseye sadece Hoten vilayetden öğrenciler gelmeyip başka

¹⁶⁸ Seyyid hacim.

¹⁶⁹ Seyyid hacim.

yerlerden de öğrenciler gelmiştir. Dolayısıyla bu medrese çok âlim ve aydın kişiler yetiştirmiştir. Muhammed Emin Buğra ve onun kardeşleri bu medresede yetişmiştir.¹⁷⁰

Kona Öten Medresesi: Bu medrese Karakaş şehrinde olup yapılış tarzı uygur mimarı yapısındadır. Muhammed Emin Buğra Oybağ medresesinden icazetini aldıktan sonra bu medreseye taşınmış ve bundan dolayı bu medresede öğrenciler de artış gözlenmiştir. Buğra bu medreseye yenilikçi fikirler sunmuş ve 1930 yılında Hoten'de Çin'e karşı patlayan hareket bu medresede yetişen insanlar öncülüğünde olmuştur.¹⁷¹

Ak Medrese: Bu medrese Karakaş şehrinde olup Ebruz Han Gunnin masrafıyla yapılmıştır. Bu medrese de Oybağ medresesinden icazetini almış olan Nuri Ahunum hocalık yapıyordu. Bu medresede eğitim gören öğrencilerin sayısı diğer medreseye göre az bulunmaktaydı.¹⁷²

Cuva Medresesi: Bu medrese karakaş şehrinde bulunmaktadır. Bu medresede İcazetini Buhara'da alan Âlim Damollam hocalık yapmaktaydı. Âlim Damollam bu medreseden sorumlu hocaydı. Başka medreselerde eğitim gören öğrenciler Âlim Damollamdan ayrıca fahri olarak ders almaktaydılar.¹⁷³

Yeni Medrese: Bu medrese de karakaş şehrinde bulunmaktadır ve diğer medreselerden farkı daha mimarı acıdan yapılmıştır. Medresenin hocaların dinlenme salonu, mescid, odalar ve dersaneler çok geniş ve modern bir şekilde yapılmıştır.¹⁷⁴

3.2.2. Kızıl Çin Döneminde Doğu Türkistan'da Yapılan Medreseler

Kızıl Çin döneminde Doğu Türkistan'da Yapılan Medreseler hakkında yazılı kaynakça olmadığından dolayı bu dönemde yapılan medreseler kendi bilgime ve şifahi rivayetlere dayanarak ele alınmıştır.

¹⁷⁰ Nuri, Muhammed Emin, *Karakaş Medeniyet Tezkiresi*, Şincang Halk Neşriyatı, Ürümqi, 2005, 1. Baskı, s. 61-62. www.islamyoli.net/U_Edebiyati/qaraqash.html

¹⁷¹ Nuri, Muhammed Emin, *Karakaş Medeniyet Tezkiresi*, s. 63. www.islamyoli.net/U_Edebiyati/qaraqash.html

¹⁷² Nuri, Muhammed Emin, *Karakaş Medeniyet Tezkiresi*, s. 63. www.islamyoli.net/U_Edebiyati/qaraqash.html

¹⁷³ Nuri, Muhammed Emin, *Karakaş Medeniyet Tezkiresi*, s. 64. www.islamyoli.net/U_Edebiyati/qaraqash.html

¹⁷⁴ Nuri, Muhammed Emin, *Karakaş Medeniyet Tezkiresi*, s. 64. www.islamyoli.net/U_Edebiyati/qaraqash.html

Çinlilerin Doğu Türkistan'a 1949 yılında girip 1958'e kadar ne kadar medrese varsa kapatmıştır. 1970 yılının sonuna kadar dini faaliyet yapılmaması için elinden geleni yapmıştır. 1980'li yıllarda Çin hükümetinin siyasetinde biraz yumuşama olmuş dolayısıyla Çinlilerin âlimlere uygulamış olduğu idam cezasından kurtulmuş olan bazı âlimler ve cezaevinde cezasını bitirip çıkmış olan âlimler kendi evlerinde dini eğitimlerini sürdürmüşlerdir. Bu âlimlerin evi daha sonralarda medrese yerini alıp o medreselere bu âlim olan kişilerin isimleri verilmiştir. Bu medreseler şunlardır:

Muğal Medresesi

Muğal, Doğu Türkistan'a bağlı Karakaş şehrindeki bir köyün adıdır. Bu köyde Abdül kerim Ahunum medresesi, Muhammed karihacim medresesi, Abdur Reşit Ahunum medresesi, Mahmut Ahunum medresesi ve Sabir Damollam medresesi gibi medreseler bulunmaktadır. Örnek olarak Abdul Kerim Ahunum medresesini ele alıyorum. Bu medrese Abdul Kerim Ahunumun evinin arka çepesinde bulunmaktadır. Medresenin girişi Abudul Kerim Ahunumun evinin avlusunun içinden girilip medreseye ulaşılmaktadır. Medresede 9 oda 1 dersane 1 mescid ve 1 banyo bulunmaktadır. Medresenin doğu kısmında Ahunumun evi bulunmakta, batı kısımda ise dersane ve mescid bulunmakta, dersane ve mescidin arka kısmında spor yapılacak bir alan bulunmaktadır. Güney kısmında ise 7 oda, kuzey kısmında ise 2 oda bulunmaktadır. Medresenin ortasında ise küçük bir bahçe bulunmaktadır. Medreseye sığmayan öğrenciler dışarıda müslümanların göstermiş olduğu evlerdeki odalarda kalmaktadırlar. Medresede kış dönemlerinde 100–120 civarında öğrenci bulunmaktadır. Yaz dönemlerinde ise 80–100 arası öğrenci kalmaktadır. Yaz aylarında insanların tarım işleriyle meşgul olmasından sebep öğrencilerde azalma olmaktadır. Bu medresede her bir odanın ayrı bir öğrenci sorumlusu bulunmaktadır. Bu sorumluları kontrol edecek ayrı bir kişi bulunmaktadır. Öğrenciler her hafta sonu Cumartesi ikindiden sonra evlere gidip Pazar yatsı namazına kadar gelmektedirler. Her hafta sonu eve gitmeden işlemiş oldukları konulardan sınava tabi tutuluyorlar. Sınavdan geçemeyen ve hafta içinde kurallara uymayan öğrenciler cezalara çarptırılıyorlar. Bu medrese sıkı bir sistem içerisinde işliyordu. Diğer medreseler bu medrese gibi sistemli çalışmıyordu. Diğer medreselere göre daha çok öğrenci barındırmaktaydı. Muğal köyü çevresinde bulunmuş olan başka

köylerde Sattar karihacim medresesi, Muhammed Emin karihacim medresesi gibi medreseler bulunmaktadır.

Hoten Medreseleri

Hoten'de herbirinde en az 100 öğrenci bulunan medreseler vardır. Bu medreseler şunlardır:

Muhammed Kurban Damollam (1932–1995) Medresesi:

Dini eğitimini Kaşgar'da Hanlık medresesinde almış ve cezaevine girmiş daha sonralarda cezasını tamamlayıp çıkmış dini eğitim vermeye devam etmiştir. Evinin yanındaki camide hem dini eğitim verir hem de hatip olarak görev yapardı. Damollanın dersine katılmış olan öğrencilerin içinde ona bağlı olan öğrenciler olduğu gibi başka taraftan derse katılan öğrencilerde bulunmaktaydı. Ayrıca Damollam inşaat mühendisi olmakla birlikte günde 8 saatini hükümette biranji üzerinde çalışıyordu. Dini derslerini sabah namazı öncesinde ve sabah namazı sonrasında veriyordu. Daha sonra işine gidip öğlen yemeği üzeri gelip öğlen namazı sonrası tekrar bir ders verip işine devam eder, tekrar işten geldiğinde akşam namazı üzeri ve akşam namazı sonrası olmak üzere ve yatsı namazı sonrasında dini derslerini tamamlardı.

Muhammed Abdullah Maksun (1924–1998) Medresesi:

Muhammed Maksun 1984 yılından sonra kendi evinde öğrenci yetiştirmeye başlıyor ve dersler genelde evinin yanındaki mescidde oluyordu. Bazı öğrencilerin kalmış oldukları eve gidip orada dersler vermekteydi. Maksun'a bağlı öğrenciler olmakla birlikte dışarıdan gelen öğrenciler de bulunmaktaydı. Maksuma bağlı öğrencilere ve cemaate sabah namazı sonrası akide dersi verip bunu sohbet şeklinde işliyor, ondan sonra öğrencilere özel olarak ders veriyordu. Bu öğrencilerden sonra o güne ait başka öğrencilerde gelip ders alıyorlardı. Maksun tefsir, hadis, belâgat, nahv ve sarf ilimlerini öğretiyor, ama bunların içinden sarf ve nahv'de çok yetenekliydi. Maksun'un durumu iyi olduğundan bazen öğrencilerine kitaplarını ücretsiz olarak dağıtırdı. 1989 yılına kadar Muhammed Maksun eğitim vermeye devam etmiştir. Bu yıldan sonra hastalanarak ders vermeyi bırakmıştır. 25 Kasım 1998 yılında vefat etmiştir.

Muhammed Ali Halfitim (v.2004) Medresesi

Muhammed Ali Halfitim Kaşgar'daki Hanlık medresesinde eğitimini görmüş. 1985 yılında tutuklanıp cezaevinde 18 sene kaldıktan sonra 1976 yılında burudan çıkmış ve dini eğitim vermeye devam etmiştir. Kalmış olduğu mahallenin mescidinde islami dersleri veriyordu. Öğrencilerinin bir kısmı o mescitte kalıyor, diğer kısımları ise müslümanların göstermiş oldukları evlerde kalıyordu. Bazı dersleri öğrencilerin kalmış oldukları evlere gidip veriyordu. Bu âlim zamanın çoğunluğunu islami eğitim vererek geçiriyordu. Genel öğrencileri ona bağlı olanlardı, dışarıdan nadir sayılacak öğrenciler gelirdi. Muhammed Ali Halfitim vefat edene kada ders vermeyi gizlice sürdürmüştür. Muhammed Ali Halfitim Ağustos 2004 yılında vefat etmiştir. Allah'ın rehmeti üzerine olsun.

Abdul Ehad Maksım Medresesi:

Bu kişi 1928 yılında Karakaş nahiyesinde dünyaya gelmiş, ilk eğitimini Karakaş'ta görmüş. Abdul Ehad Maksım, Muhammed Emin Buğra'nın yeğenidir. Maksım 1945 yılından itibaren Kargalık ve Kaşgar şehrinde eğitim görmüş ve 1958 yılında hapse atılıp cezaevinde 18 sene kalmıştır. 1976 yılında cezaevinden çıkıp Kargalık, Karakaş ve Hoten gibi şehirlerde ders halkaları oluşturmaya başlamıştır. Genelde Hoten'deki medresede kalıyordu. Öğrencilerin çoğu ona bağlıydı. Dışarıdan gelen öğrenciler az sayıda olmaktadır. Hayır, sever bir vatandaşın yardımıyla maksım Hoten'deki bu medreseyi genişletmiştir. 1990 yılında medreselerin resmi olarak kapatılması ve âlimlerin gizli medreseleri işletmesi sonucu yakalanan bazı âlimler cezaevlerine atılmış. Bu âlimlerin içindedir Abdul Ehad maksımda bulunmuş. 2004 yılında cezaevine konulmuştur ve halende cezaevinde bulunmaktadır.

Abdul Hâkim Maksım (1925–1993) medresesi

Abdul Hâkim Maksım birkaç sene cezaevinde kaldıktan sonra 1970' yılları sonunda cezaevinden çıkmış ve 1980 yılından itibaren kendi evinde dini eğitim vermeye başlamıştır. 1983 yılından sonra Abdul Hâkim Maksım'un öğrenci sayılarında epeyce bir artış gözlenmekteydi. Doğu Türkistan'ın çeşitli şehirlerinden öğrenciler gelmekteydi. Abdul Hakım Maksım'un dersleri önce evinin önündeki mescitte yapılır daha sonra

öğrencilerdeki artış mescidin arkasındaki arazide yapılan dershaneye geçilmiştir. 1980 yılından sonra 3 defa öğrencilerine icazet vermiştir. İcazet alan öğrencilerin sayısı 400 ile 500 arasındadır. Öğrencilerin bir kısmı mescidin yanında yapılan odalarda ve arta kalan öğrenciler çeşitli evlerde kalarak öğretim hayatını devam ettiriyorlardı. Abdul Hâkim Maksûm ayrıca Kargalık camisinde hatiplikde yapmaktaydı. Maksûm Kargalık şehri müftüsünün yardımcı muavin olarak da görev yapıyordu. Abdul Hâkim Maksûm 19 Haziran 1993 yılında bulunmuş olduğu Kargalık şehrinde vefat etmiştir.¹⁷⁵

Abdülhakim Maksûm tarafından yetişmiş olan öğrenciler başka şehirlerde yaptıkları çalışmalarda onun yolunu sürdürmüşler ve çeşitli medreseler açmışlar. Doğu Türkistan'ın herbir şehrinde bunun gibi birkaç medreseler bulunmaktadır. Doğu Türkistan'da yapılmış olan medreselerin tamamı hanifi mezhebine bağlıydı, dolayısıyla Doğu Türkistan'da hanifi mezhebinden başka mezhep yayılmamıştır.

3.2.3. Doğu Türkistan Medreselerine Genel Bakış

Genel olarak Doğu Türkistan'da yapılan Medreselerin durumuna bakılırsa, Kızıl Çin Döneminde Doğu Türkistan'da yapılan Medreseler hariç büyük şehirlerde yapılan medreselerin bazıları o dönemin Hanları veya Hükümetler tarafından karşılandığını, bazılarının ise o döneminin marifetperver kişiler ve ihlâslı zenginler tarafından yapıldığını, masrafların zenginler tarafından vakfedilen vakıflar vasıtasıyla karşılandığını görüyoruz. Mesela: Kaşgar'daki Sakiye medresesinin 1630 yılında hayırsever Behrügül Hanım tarafından, Kaşgar'daki Kazan medresesinin ilimsever zat Abdulkerim Ahun tarafından, Kaşgar'daki Lay Paştak Medresesi'nin Abdurrahman Ahun tarafından, Çasa Medresesinin İsmail Bey tarafından kendi imkânlarıyla yapıldığını görüyoruz.¹⁷⁶

Karahanlılar'ın döneminde yapılan medreseler başta olmak üzere Doğu Türkistan'da yapılan medrese binaları özellikle büyük şehir ve merkezlerdeki medrese binaları genelde hakanlar, meşhur vezirler, büyük nüfuz sahipleri ve beyler tarafından inşa edilmiştir. Medreseleri yaptıranlar medreselerin giderini karşılamak için özel vakıflar kurmuşlardır.

¹⁷⁵ Bu kaynaklar Abdul Hekim hacim tarafından verilmiştir. Bu kişi Abdul Hekim mehsum medresesinde okumuş ve mehsumdan icazet almıştır. Şuanda Türkiye'de bulunmaktadır.

¹⁷⁶ Ümidyar, Ablacan, *Uygurların Medrese Maarifi ve Tarihteki en ünlü Medreseler*, s. 63.

Bu tür vakıfların mülkleri araziler, kervansaraylar veya yol boyundaki dükkânlar gibi emlakten oluşmakta idi. Müderrislerin maaşları, malî durumu iyi olmayan öğrencilere yardım gibi masraflar da bu gelirden temin edilirdi ve bu bir adet haline gelmişti. Meşhur medreselerin binaları, özellikle sultanlar, vezirler, büyük nüfuz sahipleri tarafından yapılanları çok daha gösterişli idi. Medreselerin dersaneleri çok geniş, kapasitesi yüksek olmakla birlikte, öğretmenlerin dinlenme odaları da bu medreselerin müstemilatı içinde idi. Öğrenci yatakhanelerine gelince, bir okulun en 30–40 kadar yatakhane olup, her bir yatakhane 8–10 kişi barınabiliyordu. Bunun dışında hamam, yemekhane ve tuvaletleri bulunuyordu.¹⁷⁷

Uygurlar medeniyet tarihinde kasabalarda veya büyük köylerde ilkokullar, şehirlerde orta halli medreseler, büyük şehir ve merkezlerde büyük medreseler yapılmıştır. Tarihteki orta halli ve büyük medreselere bölgenin ileri gelenleri, cemaat erbapları veya sultan vezirleri bazen sistemli olarak bazen de gelişigüzel eğitim öğretim işlerini kontrol etmiş ve bir takım organizasyonlar düzenlemişlerdir. Medreselerin yöneticileri müdür, müderris tertip müdürü ve hizmetçilerden oluşmaktaydı. Medresede okumayı hak eden yeni öğrencilerin anne babaları, çocuklarını medreseye teslim ederken “evladımızın canı Allah’tan, cismi bizden, niyeti ve geleceği hocasındandır” diyerek teslim eder, müderrisler de onlara “ilim ışığı kalbini aydınlatsın, marifet anahtarı dilini açsın” diye mukabele ederek teslim alırlardı, bu gelenek haline gelmişti. Medreseyi bitirenlere âlim, müderris, halpet ve molla gibi unvanlar verilirdi. Mezun olanlardan yüksek seviyede olanlar hükümet dairelerinde, diğerleri özel kuruluşlarda ve dersanelerde çalışırlardı.¹⁷⁸

Medreselerde öncelikle dinî eğitim ve öğretim yapılırdı. Tıpkı İbn-i Haldun’un (1332–1406) söylediği gibi İslamî okullarda İslam Dini ve Kur’an bütün öğrenimin merkezini oluştururdu. Bütün dinî ve dünyevî dersler bu minval üzere verilmekte idi. Aynı zamanda bu, İslamî okullardaki eğitim ve öğretimin temel amacı idi. Ancak bu okullarda Hz. Peygamber’in (s.a.) “*Aranızdaki en iyi kişiler, ahiret uğruna dünya işlerini boş veren, dünya uğruna ahiret işlerini boş veren kişiler değil, her ikisi için çalışan kişilerdir*”

¹⁷⁷ Muti, İbrahim, *Uygurların İslam’ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslam Medreseleri*, s. 44. Ümidyar, Ablacan, *Uygurların Medrese Maarifi ve Tarihteki en ünlü Medreseler*, s. 62.

¹⁷⁸ Ümidyar, Ablacan, *Uygurların Medrese Maarifi ve Tarihteki en ünlü Medreseler*, s. 62–63.

düsturuna uyarak dünya hayatı için gerekli bilgilere de yeterli derecede yer verilmiştir. Bu durum X-XV. yüzyıllara kadar kendi safiyetini korumuştur.¹⁷⁹

Büyük şehirlerde medreselerin yanında kütüphaneler, şifahaneler ve bazen laboratuvarlar bulunmakta, ders hocaları öğretim faaliyeti dışında buralarda uygulama ve ilmî çalışmalarla meşgul olmaktadır. Medreselerin öğretim metodu nispeten ilkel idi. Hocalar kürsüde ders anlatırken öğrenciler onun önünde halka şeklinde oturarak ders alırlardı. Dersler ezbere dayalı idi. Daha üst sınıflarda dersin devamında bazı meseleler üzerinde ilmî tartışmalar vuku bulurdu ki, bu da medrese derslerinin bir türü idi. Bu tür tartışmalara müderris ve öğrencilerin dışında isteyen herkes iştirak edebilmekte ve dışardan katılanlar için özel bir yer hazırlanmaktaydı. Tartışmalar bazen çok ciddî seyreder ve bazen de iki taraf görüş birliği ile ayrılırlardı. Bazen taraflar arasında fizikî müdahale türünden vakalar da gerçekleşmekteydi. Öğrenciler bir hocadan icazet aldıktan sonra diğer hocanın dersine devam emekteydiler.

Medreselerde eğitim süresine sınır konulmazdı. Genelde okuma işi 15–20 sene kadar sürerdi. Yetenekli öğrenciler bir medresede belli bir zaman ders aldıktan sonra istediği ilim dalına göre tahsilâta bulunmak için başka şehirlerdeki meşhur ulemanın derslerine devam edip onlardan da icazet alırlardı. Medreselerde öğretmenler, muallim, müeddip, müderris, şeyh ve imam gibi derecelere ayrılırlardı.¹⁸⁰

X. asırda Karahanlılar döneminden başlayan medrese geleneği XX. asrın yarasına kadar devam etmiş ve bu 10 asır boyunca medreseler Uygurların milli medeniyet, edebiyat ve içtimai yükselişi için büyük katkıda bulunmuştur.¹⁸¹

3.2.4. Medreselerin katkısı

Medreselerin yaptığı katkılarını ve oynadıkları rolleri şöyle sıralamak mümkündür:

1. Padişah saraylarının yanında tesis kılınan medreseler (genelde bunlara “Hanlık Medrese” denilir) han ailesi kişileri ve devlet adamlarına eğitim verirdi. Orada normal medreselerde

¹⁷⁹ Muti, İbrahim, *Uygurların İslam'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslam Medreseleri*, s. 45.

¹⁸⁰ Muti, İbrahim, *Uygurların İslam'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslam Medreseleri*, s. 46.

¹⁸¹ Ümidyar, Ablacan, *Uygurların Medrese Maarifi ve Tarihteki en ünlü Medresele*, s. 64.

okutulan medrese derslerinin dışında siyaset tekniği, saray ve sosyal düzen bilimleri, diğer kültürel bilgiler, özellikle yazı işleri ile ilgili teknik bilgiler ve tarih dersleri verilirdi. Bu yöntemle hanlık için gerekli, yetişmiş devlet adamları temin edilmiştir. Karahanlılar sülalesinden yetişen meşhur hakanlar, özellikle ilim aşığı ve marifet taraftarı olan hakanlar, vezirler ve dönemin ünlü şahsiyetleri bu medreselerde eğitim görmüşlerdir.

Bu hakanların medeniyet sahasında gösterdikleri büyük hizmetlerden biri, kendilerinden önce, Orta Asya'da Samanilerin Fars dilinin büyük gelişme noktasına ulaşmasında ortaya koydukları hizmetleri örnek alarak, eski Uygur dilini Arap ve Fars dilleri gibi ilim ve edebiyat dili olarak kararlaştırmalarıdır.

Medreselerin bu sahada göstermiş oldukları en büyük semeresi, o dönemdeki Arap etimolojisi ve İslam medeniyetinin bütün neticeleri ile donatılarak Türk Halkı'nın dili, edebiyatı, tarihi ve etnografyası gibi millî medeniyet kültürünü ve felsefi görüşlerini bütün muhtevasıyla aydınlatan Kaşgarlı Mahmut ve Yusuf Has Hacib gibi âlimleri yetişmeleriyle olmuştur. O dönemdeki Türk Halkı'nın hayat ansiklopedisi konumundaki Divan-u Lugati't-Türk ve Kutadgu Bilig, Uygurlar İslam'ı kabul ettikten sonra meydana gelen yeni medeniyetinin en büyük göstergelerinden biridir.

2. Medreselerin Uygur medeniyeti için getirmiş olduğu diğer büyük bir hizmet ise, Uygur Edebiyatı'na birçok şair ve yazar yetiştirmesidir. Medreselerde Arap ve Fars Edebiyatının fesahat, belagat ve aruz ilimleri sahasında erişilen teorik neticeleri ve zengin edebiyat kültürü sistemli bir biçimde okutulagelmiştir ve bu bilimler Uygur Edebiyatı'na uyum göstermiştir/tatbik edilmiştir. Dolayısıyla Türk dili ve edebiyatına daha önce hiç görülmemiş bir yenilik kazandırılmış ve Uygur Edebiyatı şekil ve anlam açısından zenginleştirilmiştir. Yusuf Has Hacip'in Kutadgu Bilig destanı gibi şahane eserler meydana gelmiş, Uygur Edebiyatı'nın yeni devri -İslam dönemi- başlamıştır. Ahmet Yesevi, Ahmet Yükeki, Nasrettin Rabguzi, Sekkaki, Lütfi ve Atayi gibi âlimler Uygur Dili'nde yazmış oldukları eserleri ile bu tür edebî mirası devam ettirmişlerdir. Uygur İslam Edebiyatı'nın bu kültürü sonraki dönemlerde de devam ettirilmiş ve Uygur Klasik Edebiyatı'nın Ali Şir

Nevâî ve onun izinden giden büyük bir grup meydana gelmiştir. Bunların meydana gelmesini İslam Medreselerinin verdiği eğitimden uzak tutmak mümkün değildir.¹⁸²

3. Medreseler, tıp sahasında birçok meşhur âlimi ve doktorları yetiştirmiştir. Tıp ilminde Arap ve Fars Dilleri resmî ve ilmî dil olduğu için bu sahaya adım atanlar ilk başta medreselerde bu dilleri öğrenir ve genel ilimlerde belli temel bilgiye sahip olduktan sonra tıp ilminde uzmanlaşmaya yönelik eğitim programlarına geçilirdi. İşte böylesine yetişen Uygur tıp âlimleri ve doktorlarının modern tıp ilminin gelişmediği çağlarda Uygur Halkı'nın her türlü hastalık ve vebalarla mücadelesinde büyük hizmetleri olmuştur.¹⁸³

4. Medreseler, Arap ve Fars Dilleri'nin en yüksek zirvesine kadar varmış olan tarih ilmini de Uygurlar'a kazandırdı. Kaşgar medreselerinde yetişmiş Abdulgaffar b. Hüseyin el-Kaşgarî'nin Kaşgar Tarihi ve daha sonraki dönemlerde telif edilen Cemal ve Mirza Haydar gibi âlimlerin eserleri bu sahada kazanılan büyük neticelerdendir. Medrese eğitiminde cahiller üstün durumda olduğu zamanlarda bu tür tarihî eserler yerine, her türlü hurafe, efsanelerle karamsarlık dolu tezkireler yazılmaya başlanmıştır.¹⁸⁴

5. Medreselerde Farabi'nin *Müzik Hakkında Kitap* adlı eseri de okunmuştur. Özellikle şairler ve sanatseverler bu esere büyük ilgi göstermişler, merakla okumuşlardır. Şairler, gazellerini müziğin eşliğinde ahenkle okumaları bir tür sanat haline gelmişti. İşte bunun gibi şairler ve mugannilerin gayretleri ile Farabi ile başlayan makam kültürü Uygurların aydın genç kuşağı içinde derin kök salmıştır. Eski Kuçar, Kaşgar ve Hoten müzikleri Farabi Müzik Nazariyesi esasında düzene konularak Uygur Makamcılığı meydana gelmiştir. Ancak XVI. yüzyılda Uygur Mukamları bir sisteme oturtularak şimdiki "12 Mukam" şekillenmiştir. Bu eski Uygur müzik medeniyetinde İslamiyet'le gelen gelişmelerin bir ürünüdür.¹⁸⁵

¹⁸² Muti, İbrahim, *Uygurların İslam'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslam Medreseleri*, s. 49-50.

¹⁸³ Muti, İbrahim, *Uygurların İslam'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslam Medreseleri*, s. 46. Ümidyar, Ablacan, *Uygurların Medrese Maarifi ve Tarihteki en ünlü Medresele*, s. 64.

¹⁸⁴ Muti, İbrahim, *Uygurların İslam'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslam Medreseleri*, s. 50.

¹⁸⁵ Muti, İbrahim, *Uygurların İslam'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslam Medreseleri*, s. 51. Ümidyar, Ablacan, *Uygurların Medrese Maarifi ve Tarihteki en ünlü Medreseler*, s. 64.

6. Medreseler Arap, Fars ve Uygur Dilleri'nde birçok mütercimmin yetişmesinde büyük katkıda bulunmuştur. İslam âlimlerinin gayreti ile öncelikle VII. yüzyılda Kur'an-ı Kerim Uygurca'ya tercüme edilmiştir. Daha sonraları Arap ve Fars Dili'nden Türk Dili'ne tercümesi yapılan her türlü dinî, tarihî ve edebî eserler (Kelile ve Dimne, Şehname) Uygurların manevî hayatını büyük ölçüde etkilemişlerdir.¹⁸⁶

7. Karahanlılar Dönemi'nde Kaşgar medreselerinde tebirlilik (kâtiplik) de bir türlü sanat kabul edilerek, bu sahada da eğitim ve öğrenim hizmetlerine oldukça itibar edilmiştir. Devlet divanlarında kitabet ve defter işlerine bakacak olan bu tebirler (kâtipler), kendi dönemlerindeki hâkimiyet makamlarında pek önemli rol oynamışlardır. Cengiz Han Dönemi'nde, Moğollar tarafından istila edilen bütün memleketlerde Moğol hükümdarlarının divan işlerine işte bu Uygur debirler bakmışlar ve bu meslek Uygurların bir tür imtiyazı olmuştur.¹⁸⁷

8. Tabii ki, İslam medreselerinin esas görevi din adamlarını eğitmek olmuştur. Karahanlılar Dönemi'nde İslam Dini, devlet dini olarak kabul edilmiş, bütün Uygur cemiyeti farklı derecelerdeki dinî müesseselerin kontrolü ve denetimi altında girmişlerdir. Her bir eyalette birer şer'i mahkeme kurulmuş ve her bir mahkemedeki 5-6 kişilik mahkeme heyeti kendi aralarında görev taksimatı ile içtimai hayatın bütün sahalarını denetlemişlerdi. Alım-satım, el sanatları, muamelat, her türlü merasim, şikâyet ve mahkeme gibi işlerin hepsini şer'i mahkeme" kurulu üyeleri olan Âlem Ahunum, Müftü, Kadı ve parasız çalışanlar yürütürlerdi. Bunlara cami imamlarının, mezarlıklarda sürekli ibadetlerle meşgul kişiler, medrese hocalarının katılmasıyla devlette büyük bir din adamları kitlesi teşkil ederlerdi. Medreseler bu insan gücü kaynağının oluşumu ile İslam Dini'nin sosyal hayatın her tarafına yayılmasını sağlamıştır. Bu iş, İslam medreselerinin baştan sona kadar temel görevi olagelmıştır.

9. Medreseler ilahiyat ilmi için de büyük bir ulema kitlesi yetiştirmiştir. Bu tür dinî âlimler, genelde Kur'an tefsiri, Hadis şerhi, Fıkıh ve ilahiyat ilmi gibi konularda ilmî çalışmalarla

¹⁸⁶ Muti, İbrahim, *Uygurların İslam'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslam Medreseleri*, s. 51.

¹⁸⁷ Muti, İbrahim, *Uygurların İslam'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslam Medreseleri*, s. 51. Ümidyar, Ablacan, *Uygurların Medrese Maarifi ve Tarihteki en ünlü Medreseler*, s. 64.

meşgul olurlardı. Bunlardan büyük ilahiyatçı camiası oluşturmakla birlikte, birtakım tasavvuf ehli de yetiştirilmiştir. Bunlardan Yeseviliğin ve son zamanlarda ortaya çıkan Nakşibendiliğin Uygur Halkı'nın maneviyatına pek çok etkide bulunmuştur. Bu grupların negatif yönünü temsil eden sufiler, Uygurların içtimai hayatında özellikle medeniyet sahasında çok acı derecedeki sorunların sebebi olmuşlardır.¹⁸⁸

10. Medrese ve Medrese vasıtasıyla verilen eğitim Uygurların dil ve yazı birliğini meydana getirmiş ve onu korumuştur.¹⁸⁹

Kısacası, Uygurlar İslam'ı yeni kabul ettikleri dönemlerde, İslam medreselerinde yürürlüğe konulmuş olan birtakım manevî faaliyetler neticesinde İslam dinin Uygurların içtimai hayatının bütün sahalarına kadar yayılması, Uygur Edebî Dili ve yazısının kurallara tabi tutulması, milli düşünce ve içtimai ahlak ölçülerinin İslamiyet ruhu içerisinde bütünleştirilmesi için önemli rol oynayıp, İslamlaşan Uygur medeniyetini meydana getirmiştir. Cemiyet ve İslam medreselerinde sağlam görüşlü ulemalar ve müderrisler üstün durumda oldukları zaman bu medeniyet de gelişmeye başlamıştır. Cahiliye ehli üstünlük kazandığı dönemlerde bu medeniyet büyük zarara uğramıştır.¹⁹⁰

3.2.5. Medreselerde Okutulan Kitaplar

İlkokullarda esas olan Kur'an okumasını ve yazı yazmasını öğretmek olmakla beraber Akaid bilgileri ile Türk Dili ve Edebiyatı hakkında başlangıç seviyesinde dersler de verilirdi. İlkokullar, insanlara sadece okuma yazma öğretme rolünü oynuyordu. Orta halli medreselerde dini ilimler ağırlıklı olmak üzere müspet ilimler de okutuluyordu. Bu tip ilkokullarda ders, mescitlerde veya mescit bahçelerinde veyahut imamların evlerinde verilirdi. Ders esnasında erkek ve kız talebeler karışık olarak oturur ve ders alırlardı. Bu süreçten sonra öğrenciler kendi yeteneklerine ve dirayet durumlarına göre farklı okullarda farklı dersler alırlardı.¹⁹¹

İlkokulların ders programlarını şöyle sıralamak mümkündür:

¹⁸⁸ Muti, İbrahim, *Uygurların İslam'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslam Medreseleri*, s. 51-52.

¹⁸⁹ Ümidyar Ablacan, *Uygurların Medrese Maarifi ve Tarihteki en ünlü Medreseler*, s. 64.

¹⁹⁰ Muti, İbrahim, *Uygurların İslam'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslam Medreseleri*, s. 52.

¹⁹¹ Muti, İbrahim, *Uygurların İslam'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslam Medreseleri*, s. 45.

1. İslami merasimler: Kur'anı hatmetmek, hatimden sonra okunulacak

Ayetler ve onun tefsiri.

2. Arap alfabesi.

3. *Kur'an*'dan seçmeler.

4. *Kur'an* okumayı öğretmek.

5. *Sufa Allayar*, (dini şiirdir.)

6. *Nevayî*, (bu da dini şiirdir.)

7. *Hoca Hafız*. Bu Doğu Türkistan'daki sufilerin klasik eserlerinden biridir.

Bunlardan ilk dördü Arapça, 5. ve 6. dersler Türkçe, 7. ders ise Farsça idi. Bu derslerin hepsini tamamlayan öğrenci, ilkokulunu tamamlamış sayılırdı.¹⁹²

Orta halli medreseler ve büyük medreselerin ders programlarını şöyle sıralamak mümkündür:

1. İslam Külliyyatına Ait Bilgiler: Tefsir, Hadis, Fıkıh. Bu derslerden maksat, *Kur'an* ve İslam şeriatı hakkında daha ileri seviyede bilgi vermektir.

2. Dil ve Edebiyat Dersleri: Dil derslerinde Arap Dili esas olup, bu dilin mahreç ve gramer bilgileri ön planda idi. Arap dili İslam dünyasında dinî ve diğer ilimlerin dili durumunda olduğu için medreselerde bu dile büyük ilgi gösteriliyordu. Bununla beraber Fars Dilinin de bu okullarda okutulduğunu görüyoruz. Özellikle edebiyat derslerinde Fars Dili ön planda idi. Türk Dili, öğrencilerin ana dili olduğu için bütün derslerin açıklamasını bu dil ile yapmak gerekiyordu. O yüzden Arap ve Fars Dilleri Türk Dili ile karşılaştırılmalı olarak okutulurdu. Edebiyat derslerinde fesahat, belagat, aruz ilmi ve yazma tekniği, hattatlık ilmi gibi ilimler temel derslerden sayılmakta, tercüme tekniği ve tarih dersleri ise edebiyat derslerinin bir türü olarak okutulmaktaydı.

¹⁹² Hacı Nurhaci, Çın gugvan, *Şincang İslam Tarihi*, s. 364.

3. Riyaziyat: Bu derste matematik, geometri, astronomi, cebir ve müzik vb. ilimler öğretilirdi.

4. İlmü'l-Hikmet. Hikmet (felsefe), mantık, dinler bilgisi, metafizik, kimya, tıp, coğrafya, siyaset, ahlâk ve ev yönetimiyle ilgili dersler okutulurdu.¹⁹³

Bunun için şu kitaplar okutuluyordu:

1. *Tefsirü'l-Beyzavî*. Bu tefsiri Abdullah Ömer b. Beyzavi, Şafî mezhebinin kebüllerine göre yazmıştır. Bu kitapta dil kaidesi ve cümle yapısına ağırlık verilmiştir. Bu kitap iki cilt olup Sünnî Müslümanlar ona çok önem veriyor. Beyzavi Şiraz'da kadılık yapmıştır. O yüzden bazı Müslümanlar bu kitabı *Kadî Beyzavî* diye isimlendirmiştir. Bu kitap medrese eğitiminde esas olarak okutulan kitapların arasında yer almıştır.

2. *Mesnevi*. Bu kitap Mevlana Celaleddin-i Rumî'nin eseridir. Sufilerin en meşhur klasik eserlerinden biri sayılmaktadır. Sufiler bu kitabı *Farsça Kur'an*, *Sufiliğin Sözlüğü* olarak kabul edilmektedir. Mesnevi Orta Asya'da geniş bir şekilde yayılmış ve Doğu Türkistan'a da hocalar döneminde sufilerin en klasik eserlerinden biri olmuştur.

3. *Raşahat*. Bu kitabın müellifi Hüseyin olup Farsça yazmıştır. Bu İslam dinindeki evliya ve enbiyaların araştırmasını inceleyen bir eser niteliğini taşımaktadır.

4. *Mişkatu'l-Mesabih*. Altı hadis kitaplarından hadisler seçilerek yazılmıştır. Bu kitapta rivayetle yer verilmemekle birlikte, istisna veya tartışmasız bir içeriği olduğu ve aranılan hadis kolaylıkla bulunduğu için saygınlık kazanmasına vesile olmuştur.

5. *El-Hiday*. İmam Merginanî'nin kitabıdır. Fıkıh hakkında yazılmış ve Hanefî Mezhebi imamlarının fikirleri beyan edilmiştir.

6. *Muhtesaru'l-Vikaye*. Bu *Vikaye* kitabının kısaltmasıdır.

7. *Şerhu'l-Vikaye*. Bu kitap 14. asırda Ubeydullah b. Mes'ud b. Mahmüd sadrü'ş-şeria tarafından yazılmış olup Burhanu'ş-Şeria Mahmud'un *Vikaye* adlı eserinin izahıdır. Bu kitabın birinci kısmında dini farzları (iman etmek, oruç tutmak, şehadet çekmek, zekât

¹⁹³ Muti, İbrahim, *Uygurların İslam'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslam Medreseleri*, s. 45-46.

vermek, namaz kılmak, hacca gitmek) İkinci kısmı daha çok hukuk kanunları, üçüncü kısmında ise cinayet ilgili hükümlerle ilgili esaslar yer almaktadır. Bu kitap Hanefi mezhebine mensup olup Hindistan, Pakistan, Çin, Doğu Türkistan ve Orta Asya bölgelerinde yayılmıştır.

8. *Usulü'ş-Şaşi, Şerhu't-telviḥ ale't-tevziḥ ve Nurü'l-Envar*. Bu İslam hukukunun metodolojisine ait eserlerdir.

9. Tecvit.

10. *Kâfiye*. “İbni Hâcib” unvanıyla tanınan Osman b. Ömer tarafından yazılmıştır.

11. *Şaḫīye. Kaḫīye'nin* şerhidir. Yazarı Ebû Abdullah Cemaleddin Muhammed b. Abdullah İbn Maliktir.

12. *Molla Câmi*. Bu da *Kaḫīye'nin* şerhidir. Bu kitabı okup bitiren öğrenci nahivde yüksek seviyeye yetmiş sayılıyor.

13. *Kavaid*. Bu altı kısma bölünmektedir: *Sarf, İzzi, Zencani, Avamil, Tesrifat, Harkat İrap*.

14. *Telhîs*. (Telhîs fi'l-Belaga) Sa'dettin Teftazani'nin Arap edebiyatı hakkında yazdığı bir eserdir.

15. *Akâidü'n-Neseḫi*. Bu kitabı Sadredin Taftazani (1322–1389) yazıp, İslam dinini kaideleri ve itikadın felsefesi mukayesesıyla beraber Mutezililerin fikirlerini onaylamayarak ret yanıtı vermiştir. Bu kitap İslam dünyasında yüzyıllarca kendi rolünü sürdürmüş ve medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur.

16. *Şemsiyye*. Necmeddin Ömer Kazvini'nin mantığa dair yazdığı bir eserdir.

17. *Şatim*.

18. *Tefsirü'l-Kebir*. Bu kitap Kur'anı Kerim'in Sünni Mezhebine mensup olan ünlü tefsirlerden biridir. *Mefatih-u Gayb* diye de bilinmektedir. Bunu Fahreddin Hüseyin Razi (1149–1209) yazmıştır.

19. *el-Keşşaf*. Harazimi Ebul Kasım Zemaşeri (1075- 1144) yazmış ve 1134 yılında tamamlamıştır. Ona müfessirlerin üstadı unvanı verilmiştir. Kadi Beyzavi ve Akâidü'n-Nesefi bu kitaba taklit edilerek yazılmıştır.

20. İmam Rabbanî'nin *Mektubatı*. İmam Rabbanî Hindistanlı ünlü ilahiyatçı ve dini dahidir. Mektubat eseri ise bu zatın sufilik kitabıdır. Bu eser sufilik felsefesine özellikle Nakşibendîlerin fikirlerine önem atfetmektedir. Bu 17. asırdan beri en çok nüfuzlu sufilik eseridir. Bu kitap sonra Tatar âlimi Murat Remzi tarafından Farsca'dan Arapca'ya çevrilmiş ve Mısır'da 9 cilt olarak yayınlanmıştır. Bunun başındaki iki cilt Doğu Türkistan'daki sufiler tarafından yayınlanmıştır.

21. Cami'nin *Nefaât* 30 cüzü. Bu eserin yazarı Abdürrahman Cami (1414–1492) Nişafur'un yanındaki Cam köyünde doğmuş. Bu zat Orta Asya'nın medeniyet tarihindeki özellikle Fars edebiyatındaki en çok gurur duyulacak şahsiyetler arasında sayılmaktadır. Fars edebiyatının esasçısı olmakla beraber yüksek izzet ve saygıya sahiptir. Edebiyat, gramer, mantık, Yunan ve Şark felsefesi, matematik ve astronomi konularında kemalete ulaşmıştır. Ali Şir Nevai onun en yakın dostu sayılmaktadır.¹⁹⁴

1980 yılından sonra Doğu Türkistan'da açılmış olan medreselerde yukarıda adı geçen kitapların yanı sıra aşağıdaki kitaplar da okutulmaktadır:

22. *Merahu'l-Ervah*. Bu kitab sarf ilmiyle ilgilidir

23. *Hidayetu'n-nahv*. Basitleştirilerek ve örneklerini arttırarak yazılmış nahiv kitabıdır.

24. *Tefsirü'l-Celaleyn*. Celalüddin Mahallî ve Celalüddin Suyüti adli iki alim tarafından yazıldığı için *Celaleyn Tefsiri* olarak şöhret bolmuştur. En kısa, en sağlam ve çok okunan tefsirlerden sayılmaktadır.

25. *Tefsiru İbni Kesir*. Bu ayetleri, yine ayetler ve hadislerle açıklayan ve direyete de yer veren bir tefsirdir. Yazan hicri 774 yılında vefat eden alim İsmail b. Umer b. Kesirdir.

¹⁹⁴ Hacı Nurhaci, Çın gugvan, *Şincang İslam Tarihi*, s. 333–342.

26. *Tefsirü'l-Menar*. Muhemmed Abduh'un yazmaya başlayıp Muhemmed Reşit Riza'nın devam ettiği dirayet tekniğiyle kaleme alınmış tefsir kitabıdır.

27. *Fîzilâl'il Kur'an*. Mısırlı âlim ve şehit seyyid Kutub tarafından ele alınmış tamamen bir direye tefsirdir.

28. *Es-Süllem fî ilmi'l-mantık*. Ebü Zeyd Abdurrahman b. Seyyidi Muhammed'in ele aldığı bir eserdir.

29. *Dekâiku'l-ahbar*. Ebü Hamid Muhemmed b. Muhemmed el-Gazzali tarafından ele alınmış bir eserdir.

30. *İsağucî*. Mantığın tüm konularını kapsayan bir kaç sayfalık kitaptır. Birçok şerh ve hâşiyeleri vardır.

31. *Haşiye. Şemsiyyenin* şerhidir.

32. *el-mukamat*. Arapça şiirlerdir.

33. *Dıvanu'l-Mutenebbi*. Bu da Arapça şiirlerdir.

34. *Miftah'ul-edeb*. Edep ve ahlak içeren Arapça şiirlerdir. Yazar Abdul Kadir Damollamdır.

35. *Akidetu'l-mu'mim*. Faslı âlim Ebu Bekir Cabir tarafından akaide dair yazılmış bir eserdir. Kitap islam adidesini kur'an ve sünnet ışığı altında işlemiş, konuları aklî ve naklî delillere dayandırarak anlaşır bir ilmî uslupla kaleme almıştır.

36. *Ruhuddin İslamiyi*. Efif Abdul Fettah Teyyar'ın yazmış olduğu kitaptır.

37. *El-Fıraku'n-nâciye*. Akida hakkında yazılmış olan kitaptır.

38. *El-Vehyu'l-Muhemmediye*. Muhemmed Reşit Riza tarafından ele alınmış bir eserdir. Eser, Menar tefsirindeki dağınık olarak işlenen konuların toplanmasından ibarettir.

39. *Limezâ teehharu'l-muslimin*. Filistinli âlim Şekib Arslan ele alan müslümanların geri kalmasının nedenlerini anlatan kitaptır.

40. *Hayatu'l-kulüb.*

41. *Durûsu'n-nahv.*

42. *Bidayetü'n-nahv.* Yazar Abdul Kadir Damollamdır.

43. *Bidayetü's-sarf.* Yazar Abdul Kadir Damollamdır.

44. *Elfiye.* Muhammed b. Abdullah tarafından ele alınan nahive dair bin beyitlik bir eserdir.

Bunlar arapça olarak öğretilen eserlerdir

45. *Mubeyyen.* Babür şah'ın yazmış olduğu şiir kitabıdır. (Uygurca)

46. *Akaidü cevheriyye.* Akide hakkındadır. (Uygurca)

47. *Akaidü zerüriyye.* Bu da akide hakkındadır. (Uygurca)

48. *İbadeti islamiyye.* Fikhi mesileri hakkındadır. (Uygurca)

49. *Farzü'l-ayn.* (Uygurca). Bu dört kitabın yazarı Abdul Kadir Damollamdur.

3.2.6. Medreslerin İşleyişi

Kızıl çin Doğu Türksitan'a girmeden önceki mevcut olmuş medreseler 1958 yılına kadar faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Medreseler bu tarihten itibaren 1980 yılına kadar kapalı kalmış. 1980 yılında Çin hükümetinin siyasetinde yumuşama belirmiş. Bu yıldan sonrada Doğu Türkistanlı âlimler de medrese faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. 1980 yılında açılmış olan medreseler faaliyetlerini 1990 yılına kadar ara vermeden devam etmişler. 1990 – 1993 yılına kadar bazı yerlerde medreseler kapatılmış geri kalanlar ise gizli olarak faaliyetlere devam etmiştir. 1993 yılından günümüze kadar hiç bir âlim gizli veya açıktan islami eğitim verememiştir. Bu yıldan sonra medrese devrinde kapanış olmuştur.

3.2.7. Medreselerde İzlenen Yöntem

Çin'in Doğu Türkistan'a girmeden önceki medreseler zengin, hayırsever kişi veya halk tarafından mimari şekilde yapılıyordu. Medresedeki ihtiyaçlar medreseyi yapan kişi veya

halk tarafından karşılanırdı, zengin olan kişiler medreselere yardımlarda bulunuyordu. Bir medresede bir kaç hoca ders veriyordu. Bu durum 1958 yılına kadar devam etmiştir. 1958 yılından 1980 yılına kadar tüm medreseler kapatılmıştır. 1980 yılından sonra Çin hükümetindeki değişiklikler medreselerin yeniden devam etmesini sağlamıştır fakat bu işleyiş daha öncekilerin aksine daha zayıf kalmış ve âlimlerin kendi çabaları sonucu ellerindeki imkân ölçüsünde devam etmiştir. Medreselerde eskiye nazaran tek hocalar görev yapıyorlardı ancak bir kısım medreselerde onunda yetişmiş olan öğrenciler hocalara bazı derslerde yardımcı oluyordu. Eskiye nazaran birde medreselerde büyük ölçüde küçülme olmuştur. Öğrenciler ihtiyaçlarını kendileri karşılamak zorunda kalıyorlardı. Daha önceye bakılacak olursa durumlar, şartlar daha zor duruma getirilmiştir.

3.3. Doğu Türkistan'da Şeriat Mahkemeleri

Karahanlılar İslam dinini kabul edip, İslam devletini kurduktan sonra Şer'i mahkeme tesis etmiştiler. Doğu Türkistan'da kurulan bu mahkeme zaman zaman gayrimüslimlerin bu bölgeyi istila etmelerinden dolayı sekteye uğrasa da fonksiyonunu devam ettirmeyi başarmıştı.

Fakat istilalar arasında en etkili ve yıkıcı olarak sayılan, 1949 yılında gerçekleşen üçüncü Çin istilası döneminde Doğu Türkistan'a yapılan haksız birçok müdahale ve insan hakları ihlalleri yanında bu mahkeme de maalesef bu yıkıcı rejim karşısında ayakta kalmayı başaramayıp kapatılmıştır. Mahkemede çalışan her bir hadim hükümet tarafından tayin edilmiştir. Şer'i Mahkemenin icrası aşağıdaki kişilerin kontrolünde gerçekleşmiştir:

1. Kazıkalan (Başkadı) Mahkem-i Şer'iyye'deki en üst mevki ve yetki sahibi olup bütün hadimleri atama veya görevden alma yetkisine sahipti. Mahkemedeki hüküm ve fetvaları reddetme yetkisine sahipti.

2. Elem Ahunum. (Başkadının yardımcısıdır).

3. Müfti. Bunlar Mahkeme-i Şer'iyye'nin başı ve hüküm çıkaran kişilerdi.

4. Kazisorucu. (Yargıtay)

5. Kazireisi. (Muhtesip) Şeriat ahkâmını teşvik kılmak, pazar nizamını ayarlamak, fiyat yükselmesini (değerinden çok yükselirse) engellemek, ölçü, metre, terazi, ölçeklerin fazla veya az oluşunu tespit etmekle ilgili işlere bakan kimsedir.

Mahkemede çalışan her kişinin Farsça isim ve soyadı üstüne yazılan gümüştan yapılmış mühürleri vardı. Onlar mühürlerini küçük ve siyah renkte bir kesede saklıyordular. Mühür basmak gerektiğinde oradan çıkartıp mühürleme işlemi gerçekleştiriyordu. Şeriata, sosyal ahlaka zıt, herhangi bir olay veya iş görüldüğünde özellikle zina yapan erkek ve bayanlar müftünün fetvasına göre cezaya çarptırılıyorlardı. Özellikle 19. asrın sonlarından itibaren erkeklere sopayla dövülerek cezalandırma gerçekleştiriyordu. Bayanlara ise (sopayla dövülmeyle) biraz daha hafif ceza uygulanmaktaydı. Sopanın uzunluğu 65–67 santimetreydi. Sapı 15–17 santimetre olduğu için bu cezalarda gayet kullanışlıydı. Sopa iki kat öküz derisinden katlanır ve arasına kumdan iri taşlar koyulurdu. Bu cezaya çarptırılan kimseye kaç sopa atılacağı, yumuşak veya sert şekilde belirlenmesi Kadı tarafından yapılıyordu. Sopa cezası bu şekilde uygulanırdı. Bu sopa cezasına çarptırılan kişi getirilip pantolonundan başka bütün elbiseleri üzerinden çıkartılır, hizmetçilerden biri gelip onu kurallara uygun kendi sırtına alır, cezayı uygulayan kişi sağ ayağını öne çıkartıp sopanın sapını sert tutup, sırtına getirerek “tövbeten nesuha” kelamını suçu işleyen kişiye söylttirerek onun çıplak beline vurmaya başlardı. Üçüncü bir kişi ise sopanın sayısını sayardı. Mahkemenin diğer üyeleri sopanın yumuşak veya sert, eksik veya fazla vurulmasını kontrol ederdi. Aynı zamanda sopayla vuran kimse kolunu aşırı derecede açmadan sadece dirseğini vücuduna yapıştırıp eylemi gerçekleştirmesi emredilirdi. Şeriat ehli ve halkın görüşüne göre sopalanan insan anadan doğmuş gibi günahsız hale geldiği varsayılmaktadır.

Mahkemede adli davalar soruşturulup hükme bağlanırdı. Adli davalarda inkâr edenlere Kadı tarafından yemin ettirilirdi. Yemin etmeye mahkûm edilen kişi öncelikle gusül abdesti alması emredilir, gusülden sonra Kadı'nın cübbesinin dibini tutarak kıbleye dönüp seccadenin üstünde oturması emredilirdi. Kadı bu kimseye yemin sözlerini öğrettikten sonra Kuran'ı tutup yemin etmesini isterdi. Böylece halk içindeki adli davalar halledilmiş olurdu. Mahkemenin uygulaması 1949 yılına kadar devam edebilmiştir. Daha önceki

dönemlerde çeşitli baskılara maruz kalmasına rağmen faaliyetlerine devam etmiştir. 1949 yılında fiili olarak Çinlilerin baskısı sonucu islam mahkemelerinde görev yapan kadılar önce mahkemelerden uzaklaştırmış daha sonra yavaş yavaş bu kurumları kapatmaya doğru gitmiştir ve 1959 yılında islam mahkemeleri tamamen ortadan kaldırılmıştır.¹⁹⁵ Bunun gibi Mahkemeler Doğu Türkistan'ın her bir şehrinde bulunmuştur.

¹⁹⁵ Nuri Muhammed Emin, *Mehkime Şerideki İşlar*, Şincang Tezkiresi Dergisi, 2005, Sayı: 4, s.18-20. Hacı Nurhaci, Çin gugvan, *Şincang İslam Tarihi*, s. 96. Emin, Muhammed Kasim, *el-e'lâm fi't-Türkistan*, c. 1, s. 157-158.

BÖLÜM 4: X. ASIRDAN GÜNÜMÜZE KADAR DOĞU TÜRKİSTAN'DA FAKİHLER

4.1. Eser Sahibi olan Fakihler

4.1.1. Ebü Suleyman Davud b. Muhammed b. Musa b. Harun el-Udunî

Ebü Suleyman Davud b. Muhammed rey ekolüne mensup bir fakihtir. Ebü Abdurrahman b. Ebü el-Leys'ten hadis rivayet etmiştir. Eserleri: zikru's-salihin, ahdasu'z-zaman, rehmetü'l-bahaim ve fazailu'l-kur'an'dır. O Muhammed b. Salih b. Muhammed el-Bagdadi el-Hafiz ile arkadaşlık etmiştir.¹⁹⁶

4.1.2. Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Ali Sedîduddîn el-Kaşğarî

(v. 705/1305)

Türkistan bölgesinden Kaşgar asıllı hanefî fakihidir. Kaynaklarda doğum tarihine ait bilgi bulunmamaktadır. Tasavvufa olan eğilimiyle bilinen el-Kaşğarî bir süre Mekke'de ikamet etmiş daha sonra Yemen'e geçerek Taiz'e yerleşmiştir. Kaşğarî hicri 705/1305 yılında Mevza sahilinde vafat etmiştir.

Eserleri;

1. Münyatu'l-Musalli ve Ğunyetü'l-Mübtedî منية المصلي و غنية المبتدى

Hanefiler arasında namaza dair en mütedavil eser olarak bilinen bu kitap üzerinde birçok şerhler yazılmıştır.

2. Mecma'u'-Ğarâib ve Menba'u'l-'Acâib مجمع الغرائب و منبع العجائب

3. Kaşğarî'nin bunlardan başka Tâcu's-Sa'âde تاج السعادة, Tilbetü't-Talebe fi Tariki'l-İlmi limen Talebe طلبة الطلبة في طريق العلم لمن طلبه, Kitabü's-Siyakat

كتاب السياقات, ve Muhtaser Üsdu'l-Ğâbe fi M'arifeti's-Sahâbe

¹⁹⁶es-Samânî, *el-Ansap*, Lübnan, 1988, 1, s. 226.

مختصر أسد الغابة في معرفة الصحابة, gibi eserlerinin bulunduğu bilinmektedir.¹⁹⁷

4.1.3. Ahmed b. Niyaz Gucam (1130–1243/1717–1837)

Ahmed b. Niyaz gucam 1717 yılında Turfan vilayetine bağlı Lükçün nahiyesinde dünyaya gelmiştir. Babası da büyük bir âlim olan Gucam ilk eğitimini babasından almıştır. Ahmed b. Niyaz yüksek eğitim tahsil etmek için Lükçün Medresesinde eğitime başlamış, babasından ve oradaki Şeyhlerden icazet almış ve Lükçün medresesine muderris olarak tayin edilmiştir. Ahmed b. Niyaz gucam nahiv, sarf, fars dili, tarih, hadis, tefsir ve miras gibi ilim dallarında liyakatli olmuştur. Fetva verme ve kadılık görevini üstlenmiştir. O, bu görevlerin yanı sıra şehrin sokaklarında gezinir, insanlara iyiliği emreder, kötülükten sakındırmaya çalışırdı. Daima hakikati söyler, herkese adil davranmaya çalışırdı.

Ahmed b. Niyaz kısa zamanda bölgede ün kazanmıştır. Arap edebiyatını özellikle eski şairlerin şiirlerini çok seviyordu. Ebu'l- Tayyib el-Mutenebbinin şiirlerinin çoğunu ezbere biliyordu ve müzik çalmasını haram demesine rağmen Ebu'l- Ferci'nin kitabı'l-âğanisini çok okurdu.

Eserleri:

1. روضة الزهراء. Ehmed b. Niyaz bu kitabını 1788 yılında yazmıştır.
2. İkinci kitabı Tarihle ilgili yazılmış bir kitaptır.
3. شرح قصيدة البردة. O, bu kitabında Ke'b b. Züheyri'nin kesidesine şerh yazmıştır.
4. Çeviri: O, bu eserinde "باننت سعاد و قلبي اليوم متبول" kasidesini Türkistan diline şiir ve düzyazı olarak aktarmıştır.

Ahmed b. Niyaz 1837 yılında Lükçün'de 110 yaşında vefat etmiş ve orada defin edilmiştir. Allah'ın rehmeti ve meğfireti üzerine olsun.¹⁹⁸

¹⁹⁷ Alimijian Atawula, *Mâverâunnehr Fakihleri ve Eserleri*, s. 96.

¹⁹⁸ Emin, Muhammed Kasim, *el-e'lâm fi't-Türkistan*, 2. cilt, s. 608–609. Yay.

4.1.4. Abdulkadir Damollam (1298–1342/1881- 1924)

Damollamın adı Abdulkadir b. Abdulvaris el-Kaşgari'dir. Halk içinde "Abdulkadir Damollam" adıyla meşhurdur (Damollam âlim kişilere verilen ünvardır). Damollam 1862 yılında Artuş'un Meşhet köyünde doğmuştur. İlk eğitimini kendi mahallesinde gören Abdulkadir, çok küçük yaşta Kur'ân-ı Kerim'i ezberlemiş, daha 15 yaşlarındayken ilim tahsil etmek için Kaşgar şehrine gelmiştir. 1900'lü yıllarda Kaşgar'daki "Hanlık Medresesi"ni yüksek seviye ile bitirip dönemin ilim merkezlerinden biri olan Buhara şehrine gelmiş ve burada dini ilimlerin bütün sahalarında tahsil yapmakla kalmayıp Arap dili ve edebiyatı ve Fars dili ve edebiyatı hakkında da derin bilgi sahibi olmuştur. Abdulkadir Damollam Buhara'da öğrenimini tamamladıktan sonra Batı Türkistan ve Kaşgar'da müderrislik yapmıştır. Kaşgar'da Şemsüddin Damollam, Sabit Abdalbaki Damollam, Haşim Ahun Helfitim, AbdulAziz Damollam, Yarkent'ten Salih Âlem Ahun Damollam, Guma'dan Abdulcelil Damollam, Kuçar'dan Museyb Ahun Damollam, Turfan'dan Abdullah Damollam gibi üstadlar onun yetiştirdiği öğrencilerindedir.

Abdulkadir Damollam, Kaşgar'a döndükten sonra o civardaki bölgelerde çok yaygın olan hurafelere, itikat bozukluklarına karşı yeni çözüm yolları önermiştir. Aslında bu süreç o bölgedeki yeniden yapılanma sürecinin başlangıcı olmuştur. Halk arasında "usul-ü cedid (yenice okutuş usulu)" denilen bu yenilikçi gurubun başında Damollam zikredilmektedir. Bir ara Özbekistan yoluyla hac yolculuğuna koyulan Damollam gittiği Kazan, İstanbul, Mısır, Hicaz gibi ilim merkezlerinin hepsinde modern eğitim merkezlerini ziyaret etmeyi ihmal etmemiştir. Ayrıca bulunduğu yerlerin âlimleri ile çok yönlü bilgi alış verişinde bulunmuştur. 1920 yılında Hac yolculuğundan döndükten sonra Kaşgar'a dönen Damollam, Kaşgar müftülüğüne getirilmiştir. Ancak, onun dini eğitim ve hurafelere karşı tutumunu içine sindiremeyen bazı kesimler tarafından 1924 yılında, geceleyin evinde bıçaklanarak öldürülmüştür. Damollamın vefatı Buhara, Kazan, Hindistan alt yarım adası, Mekke ve Medine gibi şehirlerde büyük üzüntüyle karşılanmıştır.

Eserleri

Damollam 20. yüzyılda Uygur eğitim tarihinin en önemli şahsiyetlerinden biridir. Çünkü o, bütün Türkistan çapında yeni okullarda okutulacak ders ders kitaplarını hazırlanmasında önemli hizmetler vermiştir. Orta Asya’da neşredilen “Şura” dergisinde yayımlanan birçok ilmi çalışması vardır. Kaşgar’daki, “Nur Neşriyatı”nda yayımlanan belli başlı eserleri şunlardır:

- 1) *İbadatı İslamiye.* (Uygurca)
- 2) *İlmi Hisab.* (Uygurca)
- 3) *İlmi Cografiye.* (Uygurca)
- 4) *Çocuklar Eğitimi.* (Uygurca)
- 5) *Miftahu'l-Edep.* Arapça.
- 6) *Çocuklara Nasihat.* (Uygurca)
- 7) *Ammeye Nasihat.* (Uygurca)
- 8) *Bidayetü's- Sarf.* (Arapça)
- 9) *Hidâyetü'n-Nahv.* (Arapça)
- 10) *Akaidi Zerüriyye.* (Uygurca)
- 11) *Kulliyatu'l-Muhemmes.* Uygurca şiir.
- 12) *Cevahirü'l-Hekayik.* (Uygurca)
- 13) *İlmi Tecvid.* (Uygurca)¹⁹⁹

¹⁹⁹ Emincan, Ahmedi, Uygur Edebiyatı Tarihideki Namayendiler, Şincang Halk Naşriyeti, Ürumçi 1996, 1. Baskı, s. 300–303. Kirem, Abdullah, İslam dinî izahat sözlüğü, s. 337–341.

4.1.5. Abdul Aziz Cengizhan Damollam (1323–1371/1906–1952)

Abdul Aziz Cengizhan Damollam 1906 yılında Bögür nahiyesinde Yenihisar köyünde dindar ailede dünyaya gelir. Babası Aşur Damollam büyük bir din âlimi idi. Babası aynı zamanda Bögür nahiyesinin kadısı idi. Cengizhan Damollam ilk eğitimini babasından aldıktan sonra Kuçar'da bir müddet eğitim aldı ve oradan Kaşgar'a giderek hanlık medresesinde eğitim görüp 1925 yılında Hindistan'a gidip orada Doyuben medresesinde 1,5 yıl dini eğitim aldı. Cengizhan Damollam Hindistan'da kadiyani olarak bilinen mezhebin görüşlerine fars dilinde "Tığ Türkanı" adında bir kitab telif ederek reddiye yazmış, bu kitab 1935 yılında Hindistan'da neşredilmiş ve Hindistan, Pakistan ve Afganistan âlimleri bu kitaptan çok faydalanmışlardır. Cengizhan Damollam Hindistan'da 1,5 yıl eğitim gördükten sonra gemiyle 21 gün yolculuktan sonra Mısır'a gelmiştir.²⁰⁰ 1927 yılında Ezher Üniversitesinde islam hukuku ve islam tarihi sahasında 1934 yılına kadar eğitim görmüştür. 1934 yılında Ezher Üniversitesini bitirip Kahire'nin Fuat Üniversitesinde eğitim görmüş aynı Üniversitede müderris olarak göreve başlamıştır. 1939 yılında Mekke'ye gelip hac görevini ifa etmiştir. Cengizhan Damollam bu dönemlerde "*Türkistan Asiyenin kalbi*" ve "*sevtul vjdan*" gibi kitaplarını yazmıştır. Ayrıca Damollam Mısır'ın ünlü şairi Savi Şahlan adlı kişi ile samimi dost olmuştur. Bu kişi Cengizhan Damollamın "*Türkistan el Halid*" adlı bir kitab olduğunu ve bu kitabının Türkistan tarihi açısından çok önemli olduğunu yazmıştır. Damollam Mısır'da okuduğu dönemlerde tefsir Tantavi adlı 27 cilt'lik tefsir yazmış olan tefsirci Tantavi Cevheriyle tanışmış, ilmi kişiliğiyle onun iltifatlarına mezhar olmuştur. Bunu Cevheri tefsirinde belirtmektedir. Eğitim felsefesi, ümmet bilinci üzerine

²⁰⁰ Bu yolculuk sırasında Cengizhan Damollam gemideki âlim ve öğrencilerin lideri olarak bu insanlara imamlık etmiştir. Cengizhan Damollam coğrafyayı çok iyi bilirdi. Gemideyken kızıldenizin ortalarına gelene kadar namazı batıya bakarak kıldırırdı. Gemi Arap yarımadasına yakınlaşmaya başladığında Damollam namazını biraz kuzeye bakarak kılar sonra gemi Arap yarımadasına girdiğinde ise yönünü tamamiyle kuzeye doğru çevirirdi. Âlim ve öğrencilerinden Damollama çok eleştiriler gelir, Damollam onlara kiblenin batıda değil Mekke'de olduğunu anlatıyor ve onlarda Damollama fazla itina etmiyorlardı. Damollam bu şekildeki namazlarını tek kılmıştır. Gemi Cidde'ye yakınlaşmaya başlayınca Damollam namazını doğuya bakarak kılmaya başlamış bunu gören cemaatler Damollamın deli olduğunu sanmışlar. Cidde'yi geçtikten sonra Damollam namazını güney doğu tarafına çevirerek namazını kılmış bunu gören cemaat Damollama çok büyük tenkidlerde bulunmuşlardır. Gemi Mısır'ın Suveys şehrine öğle namazı vaktinde girmiş gemideki cemaat Suveys'te bir mescide girdiklerinde kiblenin güney doğu tarafında olduğunu görünce kendilerinin Damollama yaptığı davranışlardan utanmışlardır. Bu olaydan sonra bu insanların Damollama ilgileri artmıştır. Cengizhan Damollam bunları 7 Mart 1946 yılında Kaşgar'da hanlık medresesindeki öğrencilere anlatmıştır. Abdulcelil Turan, *Bayrak*, Bayrak Yayıncılık – Matbaacılık, 2007, Sayı: 1238, s. 29.

kurulu olan medreselerde yetişmiş olmasına rağmen milliyetçi bir âlimdir. Bu özelliğini "*Türkistan asiyanın kalbi*" kitabında ortaya koymuştur.

Damollamın Türkistan'daki akrabalarının ısrarı üzerine 1945 yılında Türkistan'a dönmüştür. Türkistan'a geldikten sonra başkent Ürümqi'ye gitmiş ve orada insanları aydınlatma kurumunun başkanı olarak çalışmalarını sürdürmüştür. Muhammed Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekinle beraber Doğu Türkistan'ın bağımsızlığı için mücadele vermiş ve aynı zamanda milliyetçiler tarafından neşredilmiş olan "Erg Gazetesin"de makalalar yayınlamıştır. Ürümqi şehrindeki Darul muallimde islam tarihi ve dini dersler vermiştir. 1946 yılında kurum tarafından oluşturulmuş olan heyet ile Hoten, Yarkent, Kaşgar, Aksu ve Kuçar gibi şehirlerde insanları aydınlatmak için faaliyetlere başlamıştır. Cengizhan Damollam 1950 yılında kızıl Çin komünistler tarafından hapse atılıp 25 Şubat 1952 yılında idam cezasına çarptırılmıştır. Cengizhan Damollamın yazmış olduğu kitaplardan şunlardır:

1. *Savtu'l-viddan*. Bu Mısır'da vatan aşkına dair Arapça yazdığı şiir kitabıdır. İlki 1944 yılında Kahire'de neşredilmiş. İkincisi ise 1984'te Pakistan'da neşredilmiştir.

2. *Türkistan Asiyanın kalbi*. Bu kitabın ilki 1945 yılında Kahire'de Arapça olarak neşredilmiş, ikincisi ise ona "Savtul vicdan" adlı şiir kitabı eklenerek 1986 yılında Pakistan'da neşredilmiştir.

3. *Türkistan el-Halid*. Bu Türkistan tarihi hakkında geniş bilgili içeren bir kitaptır.

4. *Uygur dili morfolojisi*. Bu kitabın 1939 yılında Kahire'de Uygurca olarak neşredilmiş. Damollam bu kitabı Mısır'da yazmıştır.

5. *Erkin Türkistan*. Türkistan tarihi hakkında yazılmıştır. (Uygurca)

6. *Uluğ Türkistan*. Türkistan coğrafyasını içermektedir. (Uygurca)

7. *Güzel Türkistan*. Türkistan hakkında şiir kitabıdır. (Uygurca)

8. *Türkçe tecvit*.

9. *Uygur nahv*.

10. *Türkistan'da İslamiyet.*

11. *Türk Edebiyatı Tarihi.*²⁰¹

4.2. Eser Sahibi Olmayan Fakihler

4.2.1. Ebü Davut Süleyman b. Davut b. Süleyman el-Hoteni

Ebü Davut Süleyman b. Davut fakihdir. O, Ebü Ali el-Hasan b. Ali b. Süleyman el-Merginani'den hadis rivayet etmiştir. Bunu Ebu Hafse Ömer b. Muhammet b. Ahmet En-Nesefi, el-Kand adlı kitabında bahsetmiş ve şunu demiştir: “el-Hacca Süleyman b. Davut beni hicri 523 yılında ziyaret etmişti.”²⁰²

4.2.2. Mecduddîn Ebu Abdullah Muhammed b. Muhammaed b. Muhammed el-Hoteni (v.576/1179)

Mâverâünnehirli fıkıh âlimidir. Şimdiki Doğu Türkistan'ın Hoten iline nispet edilen bu âlimin babasının bölgenin emiri olduğu, emirliği kendi küçük kardeşine bırakıp ilim tahsil etmek için Semerkand, Buhara ve Horosan'a hicret ettiği ve oralarda fıkıh öğrendiği bilinmektedir. Bu âlimin daha sonra Şam'a gittiği, orada Sultan Mahmud İbn Zengî ona es-Sâdrîyye medresesini teslim ettiği, sonra oradan Mısır diyarına geçtiği orada da Kral en-Nasir, Hotenî'yi Süyufiye medresesinin başına getirmiştir. Hotenî daha sonra Şeyh Ebu'l-Kasım ile Endülüs'e geçmiş ve orada hafız olmuş (yani Ku'anı ezberlemiş) tur. Hotenî, 8 Rebiulavvel 576/1179 yılında vefat etmiştir.²⁰³

4.2.3. Yusuf b. Ömer b. Hüseyin İbn Ebî Bekr el-Hotenî (645–731/1244–1330)

Türkistanlı fıkıh âlimidir. Nerede doğdu hakkında bilgi bulunmamaktadır. Tabakat kitaplarında Hotenî'nin ömrünün çoğunun Kahire'de geçtiği ve kendisinden birçok kişinin

²⁰¹ Abdulcelil Turan, *Bayrak*, Bayrak Yayıncılık – Matbaacılık, 2007, Sayı: 1238, S. 28–30.

www.islamyoli.net/M_alim/Cengiz_han.html

²⁰² Es-Samanî, *el-Anşap*, Lübnan, 1988, 1, s. 226.

²⁰³ Ebü Muhammed Muhyiddin Abdulkadir b. Muhammed Kureşi, *el-Cevahirü'l-mudiyye fi Tabakati'l-Hanefiyye*, Kahire 1978, y. y. c.1, s. 125.

istifade ettiği belirtilmektedir. Hotenî hicri 731/1330 yılında Kahire'deki es-Sufiye medresesinde vefat etmiştir.²⁰⁴

4.2.4. Ebü Seleme Abdussemed b. Muhammed b. Davudun el-Udunî

Ebü Seleme, Tirmizî'de Ebü el-Fezli b. Ebü Hefsi el-Tirmiziyden Tahavının kitabını, Fekih Ebü'l-kasim Abdullah b. Ahmed en-Nesefiyden, el-Hasen b. Sufyanın musnedini ve Merve'de Ebü Ali b. Sumuvu Halid vekili Ebü Ce'fer el-Zucac'tan menakibu Ebü Henife adlı kitabı sema yoluyla okumuştur.²⁰⁵

4.2.5. Şeyh Ziyauddin b. Rizauddin (1201–1293/1786–1876)

Şeyh Ziyauddin b. Rizauddin hicri 1201 yılında Yarkent'te dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini Yarkent'te başlayan Şeyh Ziyauddin yüksek eğitimini Kaşgar'a gelerek orada tamamlamış ve icazetini Kaşgar'ın önde gelen âlimlerinden almıştır. Onun Buhara'ya ve Semerkand'a gelerek tahsilini oralarda tamamladığı da kaynaklarda söylenir. Tahsilini tamamlayıp hicri 1240 yılında Yarkent'e döndükten sonra ders halkaları oluşturmaya ve fetva vermeye başlamıştır. Hicri 1250 yılında kadılık görevini üstlenmiştir. Şeyh Ziyauddin, Yakup bey zamanında Yarkent şehrinin kadısı olmuştur. İzzetinefis ve namuslu biriydi. Kendine ve elbiselerine çok önem veriyordu. Fıkıh ve şeriat ilminde kendi zamanının tek kişisiydi. Ders vermeyi hayatının sonuna kadar devam etmiştir.

Şeyh Ziyauddin, Yakup bey vefat ettikten bir yıl sonra hicri 1293 yılında Yarkent'te vefat etmiş ve orada defnedilmiştir. Allah'ın rahmeti üzerine olsun.²⁰⁶

4.2.6. Şeyh Miri Muhammed b. Muhammed Kuddus (1212–1298/1797–1881)

Şeyh Miri Muhammed b. Muhammed Kuddus hicri 1212 yılında Kaşgar şehrinde dünyaya gelmiştir. İlk tahsilini Kaşgar'da aldıktan sonra Buhara'ya doğru yola çıkmıştır. Bu yolculukta Hucent ve Taraz şehirlerine uğramış ilim tahsilini bu şehirlerde yapmıştır. Daha sonrada Buhara'ya da gitmemiştir. Hucent ve Taraz şehrindeki ünlü âlimlerden ders ve fetva vermek için icazet almıştır. Kaşgar'a döndükten sonra uzun zaman ders vermekle

²⁰⁴ Alimijian Atawula, *Mâverâunnehr Fakihleri ve Eserleri*, s. 127.

²⁰⁵ es-Samânî, *el-Ansap*, Lübnan, s. 226.

²⁰⁶ Emin, Muhammed Kasim, *el-e'lâm fi't-Türkistan*, c.4, s. 1692.

meşgul olmuştur. Sonra kadılık ve müftülük görevini üstlenmiştir. Yakup Bey zamanında bütün kadılara başkanlık etmiştir. Dine ve şeriata çok güzel hizmetlerde bulunmuştur. Sünneti en iyi bilen bir fıkıh âlimiydi. Ders verme hizmetini kadılıktan daha çok severdi. Onun ders halkalarında büyük âlimler yetişmiştir. Naklî ve aklî ilimleri çok iyi bildiği için “Büyük hoca” lakabıyla anılmıştır. Şeyh hicri 1298 yılında Kaşgar şehrinde vefat etmiş ve orada defnedilmiştir. Allah'ın rahmeti üzerine olsun.²⁰⁷

4.2.7. Şeyh Abdul Kadir b. Abdullah (1213–1297/1798–1880)

Şeyh Abdul Kadir b. Abdullah, hicri 1213 yılında Kaşgar şehrinde şerefli ve namuslu bir ailede dünyaya gelmiştir. Şeyh Abdul Kadir'in ailesinin ilime çok iştiahi olduğundan dolayı şeyh onu küçük yaştan itibaren eğitmek için Kaşgar'daki bir medreseye vermiştir. Şeyh Abdul Kadir tahsilini Kaşgar'ın önde gelen âlimlerden almıştır. Şeyh Abdul Kadir icazetini Kaşgar'dan aldıktan sonra Buhara'ya yolculuk etmiş ve orada dört seneye yakın bir müddet kalarak hadis, tefsir, usul, miras ilmi, arap dili, fars dili gibi alanlarda ilim tahsil ederek Kaşgar'a dönmüştür. Kaşgar'a döndükten sonra önce hocalık sonra kadılık ve müftülük görevinde bulunmuştur. Yakup Bey döneminin son zamanlarında şeyhülislam görevini üstlenmiştir. Onun bu görevi Yakup Bey zamanından sonra üstlendiği söylenmektedir. Hicri 1295 yılında Doğu Türkistan'da gerçekleşen Çin istilasıyla Doğu Türkistan'da dine dair tüm şeylere yasak getirilmiştir. Yasaklanan şeylerin içinde Heytkah Camisinde vardır. Heytkah Camisinin kapıları kapatıldı ve insanların orada namaz kılması men edildi. Buna şaşırarak halk durumu Şeyh Abdul Kadir'a iletmiş, Şeyh Abdul Kadir kılıcını eline alarak Heytkah Camisine gelmiş ve orada toplanmış halk'a şöyle demiştir: "Ey insanlar! Mülk Allah'ındır. Dünya ve âhiret onundur. Camiler hiç şeriki yok Allah'a ibadet kılmak için yapılmıştır. Caminizi açınız ve namazlarınızı kılın. Bunun sorumluluğu bana olsun" kendi eliyle caminin kilitini açmış ve halka namaz kıldırmıştır. Farklı rivayetler olmasıyla beraber bu namazın Cuma namazı olduğu söylenmiştir. Şeyh Abdul Kadir'in ailesi onun gibi dinine ve vatanına çok faydalı insanlar yetiştirmiştir. Şeyh Abdul Kadir hicri 1297 yılında Kaşgar'da vefat etmiş ve orada defnedilmiştir.²⁰⁸

²⁰⁷ Emin, Muhammed Kasim, *el-e'lâm fi't-Türkistan*, c.7, s. 2677

²⁰⁸ Emin, Muhammed Kasim, *el-e'lâm fi't-Türkistan*, c.5, s. 2085

4.2.8. İbrahim b. Tursun Hesên (1214–1299/1799–1881)

İbrahim b. Tursun Hesên 1799 yılında Doğu Türkistan'ın Hoten vilayetine bağlı Karakaş nahiyesinde dünyaya gelmiştir. Arap ilimlerini ve dinî kitapları Karakaş nahiyesinde okumuş. Sonra Kaşgar'a yolculuk etmiş ve orada fıkıh, hadis, tefsir, miras ilimlerini, arap dilini, arap edebiyatı, sireyi, kalam ilmiyi, balağet ve bayan ilmini, tecvit ilmini okumayı öğrenmiştir. Daha sonra İcazetini Karakaş nahiyesinde almıştır. Ona 1831 yılında hocalık görevini üstlenmiştir. Sonra Hoten vilayetin kadisi olmuş ve Yakub Bey Bedulet zamanında kadı mehkemesinde çalışmıştır. Onu Han Hebibullah hajim ve Onun evlatları makamına kabul etmiştir. Siyaset ve hanlardan yirak durmuştur. Hiçbir zaman şeref veya makam için hanlara yakınlaşmamıştır. Hayatının sonuna kadar kadılık ve fetva verme görevinde kalmıştır. İbrahim b. Tursun Hesên, Yakub bey Bedulet vefat ettikten beş sene sonra 1881 yılında Hoten vilayetinde vefat etmiş ve orada defnedilmiştir.²⁰⁹

4.2.9. Şeyh İskender b. Tuhtu Niyaz (1240–1305/1824–1887)

Şeyh İskender b. Tuhtu Niyaz Hoten vilayetinde dünyaya gelmiştir. İlk ve yüksek tahsilini Hoten'da tamamlamış ve ilim tahsil etmek amacıyla Hoten'in dışarısına asla çıkmamıştır. Onun Hindistan'da eğitim gördüğü söylene bile birçok kaynak bunu kabul etmez. Hayatının yarısını ilim tahsil ederek ve yarısını ders ve fetva vererek geçirmiştir. Şeyh İskender 1857 yılında tahsilini tamamlayıp icazetini aldıktan sonra Hoten vilayetindeki Hanlık medresesine müderris olarak tayin edilmiştir. Onun Calal'u-ddin Rûminin *kitabı mesnevîni* ezberlediği, onu öğrencilerine zorunlu olarak öğrettiği ve tabiati güzel bir şair olduğu söylenmektedir.

Şeyh İskender tekvâ sahibi bir insan idi. Onun günleri bir gün oruçlu bir gün oruçsuz geçirdiği söylenir. Öğrencilere ders vermeye sabah namazından iki saat önce başlar ve Sabah namazını kıldıktan hemen sonra hadis, fıkıh, usulü fıkıh derslerini verirdi. Bunların yanında navih, sarf, Arap dili gibi derslerde vermiştir.

²⁰⁹ Emin, Muhammed Kasim, *el-e'lâm fi't-Türkistan*, c. 2, s. 454.

Şeyh İskender 65 yaşında vefat etmiş, cenaze ve defin işleriyle öğrencileri ilgilenmiştir. Cenazesine çok sayıda insan katılmıştır.²¹⁰

4.2.10. Bahâ'u-ddin b. Muhammed Emin (1237–1330/1821–1911)

Bahâ'u-ddin b. Muhammed Emin Hoten vilayetinin Yurunkaş kasabasında doğmuştur. İlk ve yüksek tahsilini Hoten'de tamamlamış olan Bahâ'u-ddin b. Muhammed Hoten'de kadılık ve fetvâ verme gibi görevleri üstlenmiştir. Hicri 13. yüzyılının yarısından sonra haz için yolçuluğa çıkmış ve Hindistan'da Hindistan'ın müftüsü mevlevî Abdu'l-Hey, Diyuben ve Leknu gibi ilim merkezlerinin büyük âlimleriyle karşılaşmıştır.

Bahâ'u-ddin b. Muhammed Emin Arap ve islam dünyasındaki yeni öğretim ve eğitim metodunu Doğu Türkistan'a getirmiş ve orada öğrencilerine uygulamıştır. Hoten'deki Hanlık medresesinde hocalık yapmıştır. Bahâ'u-ddin b. Muhammed 1930 yılında Hoten'de vefat etmiş ve orada defnedilmiştir.²¹¹

4.2.11. Kadı Hamdullah b. Nimetullah (1250–1324/1834–1906)

Kadı Hamdullah b. Nimetullah Turfanın eski şehrinde, ilim irfan sahibi bir ailede dünyaya gelmiştir. Kadının ailesi halk tarafından hikmetli ve bilgili bir aile olarak tanınmıştır. Kadının ailesinin halk tarafından böyle tanınmasının sebebi, ailesinden her zaman kadılık ve müftülük yapabilecek birilerinin yetişmesi olmuştur. Kadının babası Nimetullah Doğu Türkistan bölgesinde hicri 13. yüzyılın enbüyük âlimlerindendir. 1834 yılında doğmuş olan Hamdullah tahsilinin çoğunu babasından almıştır. Başka bir kaynaktada bu ilmini babasından degilde amcası Kudratullah' tan aldığı söylenmektedir. Kadının ailesinin bir başka özelliğide aile fertlerinin hepsinin hafız olmasıdır. Kadı Hamdullahda 13 yaşını geçirmeden hafız olmuştur. Hafızlığını bitirdikten sonra ilim tahsilini önce babasının yanında başlamış, sonrada amcasının yanında tamamlamıştır. 1864 yılında icazet almıştır. İcazetini babasının sağlık nedenlerinden dolayı amcasından ve şehrin önde gelen âlimlerinden almıştır. Kendisine icazet vermek için bir merasim düzenlenmiştir. Babası vefat ettikten sonra babasının yerine önce kadılık sonra müftülük görevini üslenmiştir.

²¹⁰ Emin, Muhammed Kasim, *el-e'lâm fi't-Türkistan*, c. 2, s. 653.

²¹¹ Emin, Muhammed Kasim, *el-e'lâm fi't-Türkistan*, c. 2, s. 805.

Kadılık ve müftülükle uğraşırken aynı zamanda ders halkaları oluşturmuştur. Kadı Hamdullah'tan ilim öğrenenlerin sayısı binin üzerinde olduğu söylenmektedir. Kadılık, müftülük ve ders verme işlemlerini hayatının sonuna kadar devam ettirmiştir. Kadı Turfan şehrinde herhangi bir iş için dışarı çıkmamıştır. 1906. yılında vefat etmiştir.²¹²

4.2.12. Mutiullah b. Hamdullah b. Yusuf (1253–1322/1837–1904)

Mutiullah b. Hamdullah b. Yusuf Doğu Türkistan'ın Kargalık şehrinde 1837 yılında dünyaya gelmiştir. Ailesi çok zengin ve tarım alanında büyük arazilere sahiptiler. Mutiullah evin ikinci çocuğu idir. İlk eğitimini kendi şehrinde aldıktan sonra orta ve yüksek eğitimini almak için Yarkent'e gitmiştir. Yarkent'de fıkıh, hadis, tefsir, arap dili, fars dili, İslam felsefesi, miras ilmi, yedi kıraat gibi alanlarda eğitim görmüştür. Mutiullah, İsrafil Damollam ve Şâmi Damollam gibi çok ünlü âlimlerden ders almış, Yarkent şehrinde 40 seneye yakın ömrünü ders vererek geçirmiştir. Yarkent'de kadılık ve müftülük görevini üstlenmiştir. Ayrıca Mutiullah çok ünlü bir vaizdir. Onun ders halkalarında çok ünlü âlimler yetişmiştir. Mutiullah 1904 yılında Yarkent şehrinde vefat etmiş ve orada defnedilmiştir.²¹³

4.2.13. İslam Akidesi İçin Mücadele Veren ve Şehit Olan Kumul Müftüsü Nuruş Damollam (1260–1332/1844–1914)

Şeyh Nuruş b. Niyaz Muhammed miladi 1844 yılında Turfan şehrinde dünyaya gelmiştir. Ailesi çiftçilik ve tarım alanında bağ üzümü yetiştirmektedir. Ailesinin ilim seviyesi orta seviyenin altındadır. Şeyh Nuruş temel dini bilimleri, arap dili ve fars dilini Turfan şehrinde öğrenmiştir. Sonra Kaşgar'a giderek yüksek eğitimini tamamlamış ve 1873 yılında ders verme ve fetva vermek için icazet almıştır. Bazı dini görevler için önce Korla'ya sonra Aksu'ya Yakup Bey tarafından gönderilmiştir.

Yakup Bey kendisini çok beğenir, saygı ve hürmet gösterirdi. Yakup Bey hükümdarlığı yıkıldıktan sonra kendi şehri Turfan'a dönmüş, orada evlenip sonra ders halkaları oluşturmuştur. Kısa bir zaman sonra Kumul vilayetinin dul ve bayan olan hâkimi kendi kızı için yaptırdığı dini medresede ders vermesi için şeyh Nuruşu çağırmıştır. Şeyh Nuruş dine

²¹² Emin, Muhammed Kasim, *el-e'lâm fi't-Türkistan*, c.4, s. 1420.

²¹³ Emin, Muhammed Kasim, *el-e'lâm fi't-Türkistan*, c.7, s. 2611.

ve şeriate yaptığı hizmetlerden dolayı ün kazanmıştır. Kadı ve müftülük görevlerini üstlenmiş, onun ders halkalarında ünlü âlimler yetişmiştir. Şeyh Nuru, Şah Mahsut döneminde Kumul vilayetinde çok önemli şahsiyetlerden olmuştur. O dönemde şeyh Nuru'la rakabet içinde olanlar onu komployla hapse attırılmıştır. Tümer halife, Şah Mahsut'a karşı İslami cihat hareketini başlatmış ve bu mücadeleyi dağlık alana taşımıştır. Dağlık alanda başarı elde edemiyen Şah Mahsut, Ürümqi şehrindeki Çinlilerden yardım istemiştir. Çinlilerde Tümer halife'yi dağdan indirmek için onunla anlaşma yapma planını hazırlamışlardır. Anlaşma şartlarında Tümer halife silah bırakacak ve anlaşmak için şehre geri dönecektir. Bu anlaşma şartlarını sunmak ve Tümer halife'yi ikna etmek için şeyh Nuru'yu görevlendirmek istemişlerdir. Bu görevi kabul etmeyen Şeyh Nuru şöyle demiştir; "Ben Allah tan başka kimseye inanmıyorum ve mücahid kardeşlerime ihanet edemem, bunun yerine imanla ölmeyi tercih ediyorum" Bu sözlerinden sonra şeyh Nuru zindana atılmıştır. Bir müddet sonra anlaşmanın salih niyetlerle yapıldığını halka göstermek için Şeyh Nuru'yu serbet bırakmışlar, daha sonra tekrar hapse atmışlardır ve 1914 yılında Şeyh Nuru zindanda vefat etmiştir.²¹⁴

4.2.14. Şeyh Halil b. İsmail b. Yakub (1283–1344/1866–1925)

Şeyh Halil b. İsmail b. Yakub 1866 yılında Turfan şehrinde dünyaya gelmiştir. Küçük yaşta iyi bir hafız olan şeyh Halil ilk dinî eğitimini Turfan ve Aksu şehrinde almıştır. 1887 yılında yüksek eğitimini almak için Kaşgar'a gelen şeyh Halil, eğitimini tamamlayarak 1893 yılında icazetini almıştır. Tahsilini tamamladıktan sonra kendi şehrine dönerek ders vermeye başlamıştır. Turfan şehrinde kadı ve müftülük görevinde bulunmuştur. Bu görevlerle beraber ders verme işlemini hayatının sonuna kadar devam ettirmiştir. Şeyh Halil fıkıh, hadis, tefsir, arap dili, fars dili, kelam, miras ilmi ve İslam tarihi gibi alanlarda derin bir ilme sahiptir. Şeyh Halil 1925 yılında kendi şehrinde vefat etmiş ve orada defnedilmiştir.²¹⁵

²¹⁴ Emin, Muhammed Kasim, *el-e'lâm fi't-Türkistan*, c.7, s. 2756.

²¹⁵ Emin, Muhammed Kasim, *el-e'lâm fi't-Türkistan*, c.4, s. 1496.

4.2.15. Şeyh Halim b. Abdurrazzak (1284–1359/1867–1940)

Şeyh Halim b. Abdurrazzak 1867 yılında Yarkent şehrinde dünyaya gelmiştir. Yarkent'de birkaç sene okuduktan sonra Hoten vilayetine gitmiştir. Hoten şehrindeki Bedri hacim medresesinde şehrin büyük âlimlerinden ders almıştır. Bununlada yetinmeyen şeyh Halim ilim almak için Doğu Türkistan'ın birkaç şehrini gezmiştir. Her bir şehirden bir ilim dalında uzmanlaştıktan sonra Yarkent'e geri dönerek icazetini oradan almıştır. Önce Yarkent medresesinde müdürlük daha sonra kadılık görevine gelmiştir. Şeyh Halim Yarkent' deki zengin insanlardan sayılmaktadır. İslam dinine ve ilme 30 seneden fazla hizmet etmiştir. 1940 yılında Yarkent şehrinde vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.²¹⁶

4.2.16. Şeyh Semender b. Muhammed Rozi (1280–1353/1863–1934)

Şeyh Semender b. Muhammed Rozi Hoten vilayetine bağlı Çatak ilçesinde dünyaya gelmiştir. Dinî eğitimini Hoten'de başlayan şeyh Semender orada eğitimini tamamlamıştır. Yakub bey tarafından şehit edilen han Habibullah döneminde şeyh Semender öğrenci idi. Miladi 1904 yılında Hoten vilayetindeki bir medreseye hoca olarak atanmıştır. Ailesi çok zengin olan şeyh Semender maddi zenginliğini ve ilmi zenginliğini ümmetin menfaatleri için sarfetmiştir. Dinî eğitim veren medreseler yapmış ve başkalarının yapması için teşvik etmiştir. Nefsi temizlemek ve akıllı nurlandırmakla ilgili Müslüman filozofların yazmış olduğu eserleri okumuştur. Teşriî islamiyenin hikmeti ve İslam daveti hakkında sohbetler vermiştir. İslam dininin devlet dini olduğunu ve sağlam bir fitrat dini olduğuna inanan bir âlimdir. Tefsir, fıkıh, tarih, yedi kıraat ilmi, kur'an tecvidi, hadis ilmi, miras ilmi, matematik, arız ve kavafi gibi alanlarda kendini yetiştirmiştir. Doğu Türkistan'da 1930'lu yıllarda başlamış olan islamî hareket sonucunda Hoten vilayetindeki müftülük müessesesinin genel müdürü olmuştur. O, birçok âlimin hocası sayılmaktadır. Miladi 1934 yılında Tunganlar, Hoten vilayetini istila ettikten sonra vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.²¹⁷

²¹⁶ Emin, Muhammed Kasim, *el-e'lâm fi't-Türkistan*, c.4, s. 1453.

²¹⁷ Emin, Muhammed Kasim, *el-e'lâm fi't-Türkistan*, c.4, s. 1592.

4.2.17. Şeyh Ahmed b. Samsak b. Selim (1296–1373/1878–1953)

Şeyh Ahmed b. Samsak b. Selim 1878 yılında Aksu vilayetine bağlı Üçturfan nahiyesinde dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini Aksu vilayetinde gören Şeyh Ahmed Kaşgar'a gelerek tahsilini 1898 yılında burada tamamlamıştır. Sonrasında doğmuş olduğu Üçturfan'a dönmüş ve hocalık görevini üstlenmiştir. Fıkıh ve muhaddistir. Dünyada zühd hayatıyla yaşamıştır. Namuslu, ahlaklı ve kıyafetine önem veren bir insandır. Kadılık ve fetva verme görevini üstlenmiştir. Onun elinde birçok talebeler yetişmiştir. Edebiyat, münazara ve kâlam ilminde çok yetenekliydi. Dinî ilimler, Arap dili, Fars dili, Hanefî fıkıhı ve Hanefî üsulu konularında müderris olarak görev yapmıştır. Şeyh Ahmed 1953 yılında Üçturfan'da vefat etmiştir.²¹⁸

4.2.18. Şeyh Asip b. Sıddık b. Adil (1297–1366/1880–1947)

Şeyh Asip b. Sıddık b. Adil, Gulca vilayetine bağlı Suydun şehrinde 1880 yılında dünyaya gelmiş, Dinî eğitimini Gulca, Aksu ve Kaşgar gibi büyük şehirlerinde alan Şeyh Asip b. Sıddık Buhara'ya yolculuk ederek tahsilini Buhara'da tamamlamıştır. Buhara'nın önde gelen âlimlerin elinden ders verme ve fetva verme yetkisine sabip olma icazetini almıştır. Gulca'ya dönerken Semerkent, Taşkent, Hucent ve Taraz gibi büyük şehirleri de ziyaret etmiştir.

Şeyh Asip b. Sıddık Gulca'ya döndükten sonra ders halkaları oluşturmuş ve bir çok âlim yetiştirmiştir. Şeyh Asip b. Sıddık bunun yanı sıra yetenekli bir vaizdir. Köylere ve dağlara gider ve oradaki insanlara vaaz ederdi. Şeyh Asip b. Sıddık 40 seneden fazla hayatını dine hizmet etme yolunda geçirmiştir. O' nun ilminden çok insan istifade etmiştir. Şeyh Asip b. Sıddık 1953 yılında Gulca'da vefat etmiştir.²¹⁹

4.2.19. Şeyh Ahmed b. Tayyib b. Sadık (1300–1373/1882–1953)

Şeyh Ahmed b. Tayyib b. Sadık 1882 yılında Üstün Artuş'ta dünyaya gelmiş, Kur'ân'ı küçükken ezberlemiştir. Temel dinî ilimleri kendi memleketi Artuş'ta okumuştur. Sonra Kaşgar'a gelerek tahsilini yapmıştır. 1901 yılında Semerkent ve Taşkent yoluyla Buhara'ya geçerek tahsilini burada Bahavuddin gibi büyük âlimlerin elinde devam etmiştir. Buhara'da

²¹⁸ Emin, Muhammed Kasim, *el-e'lâm fi't-Türkistan*, c. 2, s. 544.

²¹⁹ Emin, Muhammed Kasim, *el-e'lâm fi't-Türkistan*, c.5, s. 2112.

tahsilini tamamladıktan sonra Kaşgar'a dönerek Hanlık medresesinde bir kaç sene hocalık yapmıştır. 1930 yılından sonra kendi şehri Artuş'a dönerek hocalık görevini burada sürdürmüştür.

Şeyh Ahmed b. Tayyib b. Sadık fıkıh, fıkıh usulu, hadis, hadis usulu, tefsir ve kur'ân ilmi gibi birçok ilim dallarında yetişmiştir. Artuş onun zamanında Kaşgar gibi bir ilim merkezi olmuştur. Dersi güzel ve sistemli bir şekilde verirdi. Derse ve öğrencilere çok önem verirdi. Onun ilminden halk oldukça istifade etmiştir ve onun elinde dine hizmet edecek değerli âlimler yetişmiştir. Şeyh Ahmed b. Tayyib b. Sadık 1953 yılında Artuş'ta vefat etmiştir.²²⁰

4.2.20. Şeyh Davut b. Selim b. Süleyman (1301–1373/1884–1954)

Şeyh Davut b. Selim b. Süleyman 1884 yılında Hoten vilayetinde dünyaya gelmiştir. Eğitimini Hoten'de başlayan şeyh Davut önce Yarkent'e sonra Korla'ya yolculuk yapmıştır. Bir hastalık nedeniyle Hoten'e tekrar dönmüştür. İyileştikten sonra eğitim almak için Kaşgar'a gelmiş ve burada 10 sene kalarak eğitimini tamamlayarak icazet almıştır. Bununlada yetinmeyen şeyh Davut Buhara'ya intikal etmiş, burada iki veya üç sene kaldıktan sonra Hindistan'a geçmiştir. Hindistan'da birkaç sene kaldıktan sonra 1919 yılında hac farzını yerine getirmek için Mekke'ye gitmiştir. Haccını eda ettikten sonra Mısır'a gelmiş ve burada Ezhere bağlı bir medresede üç sene ders almıştır. 1923 yılında Doğu Türkistan'a dönmüş ve orada ders vermeye başlamıştır. Şeyh Davut fıkıh, fıkıh usulu, hadis, hadis usulu, arap edebiyatı ve fars edebiyatı gibi alanlarda âlim olup büyük başarılar elde etmiştir. Şeyh Davud'un İngiliz ve Urdu dilini bildiği söylenmektedir. Derslerini çok güzel bir üslubla anlatırdı, hitabetide Hoten şehrine ün salmıştır. Şeyh Davut'un cerh ve tadil konusunda eseri olduğu söylenmektedir. O, arap şiirlerini okumayı çok severdi. 1954 yılında Hoten şehrinde vefat etmiştir.²²¹

4.2.21. Şeyh Sait b. Abdulkerim (1303–1371/1886–1951)

Şeyh Sait b. Abdulkerim 1886 yılında Kaşgar vilayetine bağlı Feyiz Abat şehrinde dünyaya gelmiştir. Kaşgar'da bir müddet okuyup Arap dili ve dinî konularda temel esasları

²²⁰ Emin, Muhammed Kasim, *el-e'lâm fi't-Türkistan*, c. 2, s. 548.

²²¹ Emin, Muhammed Kasim, *el-e'lâm fi't-Türkistan*, c.4, s. 1506.

öğrendikten sonra Hindistan'a gitmiştir. Hindistan'da hadis, hadis usulu, fıkıh, fıkıh usulu, arap dili, fars dili, fars edebiyatı, miras ilmi, cerh ve tadil ilmi, kur'an ilmi, mantık ilmi, İslam tarihi ve siretin nebevî gibi alanlarda eğitim almıştır. Hindistan'da eğitimini tamamladıktan sonra Kaşgar'a dönerek hayatının sonuna kadar ders vermiştir. Onun yanında birçok ünlü âlim yetişmiştir. 1951 yılında kendi şehrinde vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.²²²

4.2.22. Şeyh İbrahim b. Ce'fer b. Sadik (1305–1379/1888–1959)

Şeyh İbrahim b. Ce'fer b. Sadik Kaşgar'da mutevazi bir ailinde 1888 yılında dünyaya gelmiştir. Dinî eğitimini Kaşgar vilayetinde bulunmuş olan büyük dinî zatların ödünde tamamlayarak icazetini o büyük zatların elinden almıştır. Önce Kaşgar'ın merkezinde bulunmuş olan Heytgah Camisinde hocalık, sonra hatiplik yapmıştır. Heytgah Camisinde dört kişi hatiplik yapardı. (Bu sistem günümüze kadar devam etmektedir). Yetenekli bir hatip idi. Hutbesinde halk arasında ve cemiyette görülen sorunlarından konuşurdu. Fıkıh ve fıkıh usulu ilminde kâmil bir âlimdir. Takva sahibi ve sakin bir kişiydi. Hayatını hocalık yapmaya vermiştir. Doğu Türkistan' da gerçekleşmiş siyasi değişikliklerin hiçbirine katılmamıştır. Hayatının sonuna kadar ilimle oğraşmış ve yaşam tarzında hiçbir değişiklik olmamıştır. Şeyh İbrahim b. Ce'fer b. Sadik 1959 yılında Kaşgar' da vefat etmiştir.²²³

4.2.23. Şeyh Hizbullah b. Habibullah (1307–1366/1889–1946)

Şeyh Hizbullah b. Habibullah 1889 yılında Turfan şehrinde doğmuş, ilk eğitimini Toksun, Kuçar ve Korla gibi şehirlerde almıştır. Daha sonra Hindistan'a yolculuk yapmış ve burada Düyüben ve Loknu şehirlerindeki ünlü âlimlerden ders almıştır. Şeyh Hizbullah hadis âlimi olmuştur. Bu arada kendini fıkıh, tefsir, İslam tarihi ve Fars dili alanında geliştirmiştir. Sonradan memleketine dönerek ders vermeye başlamıştır. 1932 yılında Çinlilere karşı Doğu Türkistan'da başlanmış olan İslamî harekete katılmıştır. Bu hareketin sonucunda Doğu Türkistan İslam cumhuriyeti kurulmuştur. Doğu Türkistan İslam cumhuriyeti kurulduğunu ilan etmek için Kaşgar'da düzenlenen merasime Şeyh Hizbullah da katılmıştır. Doğu

²²² Emin, Muhammed Kasim, *el-e'lâm fi't-Türkistan*, c.4, s. 1568.

²²³ Emin, Muhammed Kasim, *el-e'lâm fi't-Türkistan*, c. 2, s. 455.

Türkistan İslam cumhuriyeti kuruluş tarihi Ekim 1933 da idi. Kaşgar şehrinde birkaç ilmi ve idarî görevlerde bulunmuştur. Doğu Türkistan İslam cumhuriyeti adına yapılan para basım işini yürütmüştür. 1939 yılında hapse atılan Şeyh Hizbullah, 1945 yılında serbest bırakılmıştır. 1946 yılında Turfan şehrinde vefat etmiştir.²²⁴

4.2.24. Toktu Yusuf b. Muhammed Niyaz b. Tursun (1308–1366/1890–1946)

Toktu Yusuf b. Muhammed Niyaz b. Tursun 1890 yılında Yarkent şehrinde dünyaya gelmiştir. Yarkent’de bir müddet okuduktan sonra Kaşgar’a gelmiş ve burada 10 seneden fazla kalarak, birçok ünlü âlimden ders almıştır. Ona Bahauddin mahdum tarafından icazet verilmiştir. Tahsilini tamamladıktan sonra Yarkent’e dönmüş ve Yarkent’de ders halkaları oluşturmaya başlamıştır. Toktu Yusuf fıkıh, hadis, tefsir, Arap dili, Arap edebiyatı, usulu din gibi konularda derin bir ilme sahip olmuştur. Talim ve terbiyeye hayatının 25 yıllını vermiştir. Toktu Yusuf 1946 yılında Yarkent şehrinde vefat etmiştir ve burada defnedilmiştir.²²⁵

4.2.25. Şeyh İbrahim b. Abdurresul Bügürî (1309–1369/1891–1949)

Şeyh İbrahim b. Abdurresul 1891 yılında Bügür nahiyesinde dünyaya gelmiştir. Bügür, Kuçar şehrin doğusunda yer alan küçük ve güzel bir şehirdir. İlk tahsilini uzun zaman Kuçar’da yapan Şeyh İbrahim yüksek din tahsilini 1918 yılında Kaşgar’da tamamlamıştır. O, fıkıh ve hadis âlimiydi. Uzun zaman hocalık yapmıştır. Doğu Türkistan’da 1932 yılında Çin’e karşı ortaya çıkan ayaklanmaya katılmış ve dolayısıyla 1937 yılında hapse atılmıştır. Daha sonra serbest bırakıldıktan sonra halkı eğitmek işleriyle uğraşmıştır. Bir müddet hükümete ait olan bazı medreselerin idare işlerini üstlenmiştir. Bunun yanında sabah ve akşam saatlerinde evinde öğrencilere ders vermeye devam etmiştir. Eğitim ve terbiye konusunda değerli katkıları olmuştur. Şeyh İbrahim 1949 yılında Kuçar’da vefat etmiştir.²²⁶

²²⁴ Emin, Muhammed Kasim, *el-e'lâm fi't-Türkistan*, c.4, s. 1445.

²²⁵ Emin, Muhammed Kasim, *el-e'lâm fi't-Türkistan*, c.4, s. 1208.

²²⁶ Emin, Muhammed Kasim, *el-e'lâm fi't-Türkistan*, c. 2, s. 469.

4.2.26. Şeyh Aşur b. Hüseyin Niyaz b. Tehsin Niyaz (1310–1388/1893–1968)

Şeyh Aşur b. Hüseyin Niyaz b. Tehsin Niyaz 1893 yılında Hoten vilayetinde dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini Hoten'da tamamladıktan sonra ticaret yapmak için Kurla ve Kara şehir gibi şehirlere yolculuk etmiş. Turfan'a gelerek orada bir kaç sene ilim tahsili yapmış ve orada belli bir seviyeye geldikten sonra 1916 yılında Kaşgar'a gelmiş ve eğitimini tamamlayarak icazetini almıştır.

İcazetini aldıktan sonra Hoten'a dönmüş ve burada hocalık, vaizlik ve müftülük gibi görevlerde bulunmuştur. Zamanının çoğunu yorulmadan ders vermekle geçiren Şeyh Aşur 1960'li yılların başında yaşlılık nedeniyle evine kapanmış ve ziyaretçileriyle sadece evinde görüşmüştür. Şeyh Aşur 1968 yılında Hoten'da vefat etmiş ve burada defnedilmiştir.²²⁷

4.2.27. Şeyh Saim b. Abdurrahman (1314–1386/1896–1966)

Şeyh Saim b. Abdurrahman 1896 yılında Karğilik şehrinde dünyaya gelmiştir. Karğilik'ta arap dili ve islam dini hakkında temel bilgileri öğrendikten sonra 1915 yılında Kaşgar'a gelmiştir. Burada eğitimini tamamlayarak Kaşgar'ın ünlü âlimlerinden icazet almış ve sakiye medresesine hoca olarak atanmıştır. 1932 yıllarının sonuna kadar Kaşgar'da kalmıştır. Sonra Karğilik'a dönerek orada ders halkaları oluşturmuştur ve vefatının sonuna kadar bu derslere devam etmiştir. 1966 yılında vefat etmiş ve burada defnedilmiştir.²²⁸

4.2.28. Şeyh Ahmed b. Samsak b. Muhemmed Tursun (1316–1373/1898–1953)

Şeyh Ahmed b. Samsak b. Muhemmed Tursun 1898 yılında Hoten vilayetinde dünyaya gelmiştir. İlk tahsilini Hoten ve Yarkent'te yapan Şeyh Ahmed yüksek din tahsilini Kaşgar'da tamamlamıştır. Tahsilini tamamladıktan sonra Hoten'e dönerek bir köye yerleşmiş ve müderrislik yapmıştır. Geçimini çiftçilik yaparak sağlamıştır. Köydeki insanlar onun ilminden çok istifade etmiştir. Hükümet tarafından tayin edilmese bile onların kadılığı ve müftülüğünü yapmıştır. Şeyh Ahmed kelimenin tam manasıyla fakih, kendi

²²⁷ Emin, Muhemmed Kasim, *el-e'lâm fi't-Türkistan*, c.5, s. 2094.

²²⁸ Emin, Muhemmed Kasim, *el-e'lâm fi't-Türkistan*, c.4, s. 1670.

ilmine bağılı kalan ve takva sahibi bir insandır. Hayatının sonuna kadar din ve ilime hizmet etmiştir. Şeyh Ahmed köyünde 1953 yılında vefat etmiştir.²²⁹

4.2.29. Abdul Habir Damollam (1318–1391/1900–1971)

Abdul Habir Damollam 1900 yılında Doğu Türkistan'ın Toksun şehrine bağılı HatipKaris köyünde dünyaya gelmiştir. Ailesi çiftçilikle uğraşıyordu. İlk eğitimini oradaki Bostan medresesinde aldıktan sonra 1924 yılında Kaşgar'daki hanlık medresesine gelmiş ve buradan sonra Hindistan'a geçerek Diyuben'de ilim tahsiline devam etmiştir. 1929 yılında eğitimini tamamlayarak Doğu Türkistan'a dönmüş ve Keriye nahiyesinde müderrislik yapmıştır. 3 yıl sonra Mısır'a gitmiş ve burada Ezher Şerif'te bir müddet ilim tahsil etmiş ve Mısır'dan Suudi Arabistan'a geçerek buraya yerleşmiş ve burada müderrislik yapmıştır. Abdul Habir Damollam kendisinin ilmi iktidarı ve anlatım kabiliyeti ile Suudi Arabistan'daki âlimlerine bile kendisini kabul ettirmiştir. Dolayısı ile âlimlerin saygısını kazanmış, kralın da ikramına nail olmuştur. Suudi Arabistan'da uzun müddet kalmış ve bu esneda oradaki selefi akımdan etkilenmiştir. 1949 Mart ayında Doğu Türkistan'a dönmüş ve oradaki insanlar tarafından ilgi görmüştür. 1949 yılında Çinliler Doğu Türkistan'a girerken Türkistan hükümeti Çinli askerleri karşılamak üzere bir heyet gönderir ve bu heyette Abdul Habir Damollam da bulunmuştur. 1951 yılında Abdul Habir Damollam milletvekili olarak seçilmiş ve 1977 yılında Doksun nahiyesindeki diyanet işleri başkanının yardımcısı olmuştur. 1960 yıllarından sonra Abdul Habir Damollam çeşitli zulüm ve siyasi baskılara maruz kalmış, dolayısıyla cezaevine atılmış ve 1971 yılın ocak ayında cezaevinde vefat etmiştir. Abdul Habir Damollam Doğu Türkistan'da müslümanlar arasında yayılmış olan bidat ve hurafelere şiddetle karşı çıkmıştır.

Yanlış akideye saplananlara yol göstermiştir. Dolayısıyla Abdul Habir Damollam 1980 yıllarında Doğu Türkistan'da başlanmış olan islami uyanış hareketinin temelini atmıştır. Abdul Habir Damollamın *sahihu'l-Buharinin* şerhini yazdığı söyleniyor ancak bu şerhinin

²²⁹ Emin, Muhammed Kasim, *el-e'lâm fi't-Türkistan*, c. 2, s. 545.

nerede, hangi dilde yazıldığı ve yazılmış olan el yazmasının nerede olduğu hakkında hiç bilgi yoktur.²³⁰

4.2.30. Ahmed Ahun Damollam (1333–1406/1914–1986)

Ahmed Ahun Damollam 1914 yılında Karakaş şehrine bağlı Zeva köyünün Kazançı mahallesinde dünyaya gelmiştir. Ailesi çiftçilikle uğraşır. Babasının ismi Muhammed Kurban olup yoksul bir kişi olmasına rağmen 10 çocuğunun hepsini okutmuştur. Ahmed Ahun 7 yaşındayken diğer kardeşleriyle beraber eğitim almak için Yusuf Ahun Damollamın evine gitmiştir. Ahmed 14 yaşındayken babası vefat etmiş ve abilerinin yanında yaşamıştır. Kardeşleri onu okutmaya karar vermişler ve Karakaş şehrinde bulunan Kurban Niyaz Elem medresesine vermişlerdir. Ahmed Ahun, bir süre sonra bu medresede hocalık yapan Baki Ahunum ile tanışmış ve Baki Ahunum, Ahmed Ahun'un zeki bir kişiliğe sahip olduğunu ve ailesinin durumunun iyi olmadığı nedeniyle Ahmed Ahun'unun derslerinin aksadığını fark edip Ahmed ahun'umu kendi özel olarak açmış olduğu medresede kalmasını sağlamıştır. Baki Ahun'um, Ahmed Ahun'a kendi medresesinde 2 yıl eğitim verdikten sonra onu daha yüksek eğitim alması için Karğalık şehrine yollamıştır. Ahmed Ahun burada 5 yıl civarında eğitim görmüştür. Hocası Baki Ahun ile istişare ederek 1935 yılında Kaşgar'a giderek Hanlık medresesinde eğitim görmüştür. Ahmed Ahun, o zamanlarda orta asyanın önemli ilim merkezlerinden biri olan Hanlık medresesinde 10 yıl civarında ilim tahsil etmiştir. Arap ve Fars dillerini mükemmel bir şekilde öğrenmenin yanı sıra fıkıh, ahlak ilmi, tecvid ilmi, hadis ve tefsir ilimlerini yüksek bir seviyede öğrenmiştir. Hanlık medresesindeki bütün hocaların kararı ile ona "Damollam" ünvanı verilmiştir. Ahmed Ahun Damollam bu medresede kısa bir süre hocalık yaptıktan sonra 1946 yılında Karakaş şehrine dönmüştür. Damollamın döndüğünü haber alan Damollamın eski hocası Kurban Niyaz Elem Ahun, Ahmed Ahun'un kendi medresesinde hocalık yapması teklifinde bulunmuştur. Ahmed Ahun Damollam, o medresede 1950 yılına kadar hocalık yapmıştır. Bu esnada Kurban Niyaz Ahun, Ahmed Ahun Damollamın evlenmesine yardımcı olmuş ve masraflarını da hocası karşılamıştır.

²³⁰ www.islamyoli.net/M_alim/A-Habir_Damollam.html

1950 yılından sonra Koçi köyüne bağlı Kona erik, Yeni erik, Çangu ve kökyar mahallesinin önde gelenleri Damollamın hocasından Ahmed Ahun Damollamın kendi mahallelerinde eğitim vermesini istemişler ve Damollamda hocasının iknasıyla bunu kabul etmiştir. Halk Damollam için o mahalleye bir ev yapıp yanına medrese, mescid ve havuz yapmıştır. Damollam bu mahallede düğün, sünnet cemiyetleri ve mevlütlerde uygulanan yanlış adet ve hurafeleri düzeltmiştir. İsrâf gibi olayların önüne geçmeye çalışmıştır. Damollam çalışmayan boş gezen gençleri bir araya toplayıp vaaz verip zamanlarının boşa geçmesini önlemiş ve onları ilim öğrenmeye yöneltmiştir. Damollamın bu mahalleye gelmesiyle insanların kendilerine çeki düzen verip fikir ve düşüncelerinde değişiklikler gerçekleşmiştir. Damollamın yanına Doğu Türkistan'ın başka şehirlerinden öğrenciler gelmeye başlamış. Damollamın yapmış olduğu hizmetlerinden dolayı halk ona "yurdun ışığı" adını vermişlerdir. Çinliler 1949 yılında Doğu Türkistan'a girdikten sonra 1957 yılında çok sayıda ilim erbabını ve aydın insanları cezaevine atmıştır. Bunların içerisinde Ahmed Ahun Damollamda vardır. Damollam cezaevinde 23 sene kaldıktan sonra 1980 yılında cezaevinden çıkmış ve Koçi köyüne dönmüştür. Ardındanda eski faaliyetlerine devam etmiştir.

Damollam hayatının sonuna kadar basit ve sade bir yaşam sürdürmüştür. Damollam 1984 yılında felç olmuş ve bu hastalık dolayısıyla 4 Mayıs 1986 yılında vefat etmiştir. Koçi halkı Damollamın ölümünden çok üzüntü duymuşlardır. Bu üzüntü bu günde devam etmektedir.²³¹

4.2.31. Muhammed Abdullah Mahsum (1343–1419/1924–1998)

Muhammed Abdullah Maksum 1924 yılında Hoten vilayetinin Atçöy köyünde dünyaya gelmiştir. Maksumun ailesi dinine bağlı bir aile idi. Muhammed Abdullah maksum 5 veya 6 yaşında iken babası vefat etmiş ve yetim büyümüştür. Muhammed Abdullah maksum 1955 yılına kadar bir taraftan esnaflıkla uğraşırken yine bir taraftan Hoten'deki büyük âlimlerden ilim tahsil etmiştir. Hoten'de temel dini bilgileri aldıktan sonra önce Kargalık şehrine gelmiş oradaki büyük âlimlerden ders almış ve sonra Kaşgar'a gidip Kaşgar'ın ileri

²³¹ Ebul kasım ve muhammed tursun sıdık, *Karakaş medeniyet tezkiresi*, Şincang Halk Neşriyatı, Ürümqi 2005, 1. Baskı, s. 390–394. www.islamyoli.net/M_alim/meshel.html

gelen alimlerindende ilim tahsil etmiştir. 1958 yılında Kaşgar'daki medreseler kapatıldıktan sonra Hoten'e dönerek 1960'a kadar ticaret yapmıştır. 1960 yılından 1976 yılına kadar Hoten'de tarım işlerinde sekreter olarak görev yapmıştır.

Çin hükümeti Doğu Türkistan'da ticareti yasaklamış ve yapanları hapse atmıştır. Muhammed Abdullah Maksum da ticaret yaptı diye ilk defa 1969 yılından 1971 yılına kadar 25 ay cezaevinde kalmıştır. 2.defa ticaret yapmak suçundan 1974 ile 1976 yılına kadar 27 ay cezaevinde kalmıştır. 1976 yılında cezaevinden çıktıktan sonra 1983 yılına kadar Hoten'de Çin hükümetine ait inşaat işlerinde sekreter olarak görev yapmıştır. 1980 yılında Çin hükümetinin siyasette yumuşaması başladıktan sonra Muhammed Abdullah maksumda başka aydınlarla beraber Doğu Türkistan'da yayılmış olan bidâtlara karşı faaliyetlerini sürdürmüştür. 1983 yılında Pakistan'dan hac yapmak için Mekke'ye gitmiş ve oradaki Doğu Türkistanlı büyük âlimlerle tanışmıştır. Hac faaliyetlerini tamamladıktan sonra 4-5 ay kaldıktan sonra Türkiye'ye gelip 4-5 ay kaldıktan sonra Pakistan'a gidip 1984'te tekrar hacca gitmiştir. Hacdan sonra tekrar Pakistan'a dönmüş ve oradan on Doğu Türkistanlı öğrenci ile Mısır'ın başkenti Kahire'ye gitmiştir. Muhammed Maksum Kahire'deki Ezher âlimleriyle görüşüp bu öğrencilerinin Ezherde okumasına katkıda bulunmuştur. Mısır'da 2 ay kaldıktan sonra önce Arabistan'a sonra Pakistan'a gitmiş, sonra da Hoten'e dönmüştür. Döndükten sonra evinde öğrenci yetiştirmeye başlamıştır. Öğrenci yetiştirmeye 1989 yılına kadar devam etmiştir. 1989 yılında hastalık nedeni ile eğitim faaliyetleri durmuştur. 1992 yılında Türkiye'ye gelmiş ve burada 1997 yılına kadar kaldıktan sonra Hoten'e dönüp 23 Kasım 1998 yılı vefat etmiş ve kendi köyü olan Atçöy mezarlığında anne ve babasının yanına defnedilmiştir.²³²

4.2.32. Abdülhakim Mahsum (1343-1413/1925-1993)

68 yaşında bizden ayrılan Abdülhakim Mahsum Hoten'e bağlı Guma nahiyesinde 1925 yılında dünyaya gelmiştir. Hayatının yarısından fazlasını Çin hapisanelerinde ve gözaltında geçirmiştir. Merhumun babası Abdülcelil Damollam aynı zamanında merhum Mehmet Emin Buğra'nın mücadele arkadaşı olarak Doğu Türkistan'ın istiklal mücadelesine

²³² Abdülcelil Turan, *Merifet*, 2005, Sayı: 2, S. 12. www.uyghurweb.net/M_alim/M_Abdullah_Mahsum.html

büyük katkıda bulunmuştur. Doğu Türkistan istiklalini kaybettikten sonra Abdülcelil Damollam 8–9 yaşlarındaki oğlu Abdülhakim'i yanına alarak Mehmet Emin Buğra ile beraber Afganistan'a sığınmıştır. Sonra Mekke'ye gidip haccını eda etmiştir. 1936 senesinde, hacdan sonra Mehmet Emin Buğra'nın tavsiyesiyle Doğu Türkistan'a gizlice girmiştir. Doğu Türkistan'da "cellât" olarak bilinen Çinli diktatör Şin Sı Sey'in casusları tarafından yakalanmış ve 11 yaşındaki oğlu Abdülhakim ile beraber hapishaneye atılmıştır.

Şin Sı Sey, Türkistan'da 1937 yılından 1942'ye kadar 250 binden fazla siyasi tutuklu katletmiştir. Bunun içinde, en tehlikeli bilinip ilk önce katledilenler arasında Abdülcelil Damollam da vardı. Yaşının çok küçük olması sebebiyle ölümden kurtulan Abdülhakim Mahsum, 1944'de Doğu Türkistan'ın kuzeyinde kurulmuş olan Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ne katılmak için güneyde Taşkorgan, Kargalık, Poskam gibi bölgelerdeki mücadele arkadaşlarıyla beraber Çin istilasına karşı silahlı mücadele yapmıştır. Çinlilerden kurtulmuş olan bu bölgeler Ruslar'ın hainliği ve baskısıyla tekrar Çinliler'e verilmiştir. Bu sebeple Abdülhakim Mahsum, 1946'dan 1948 yılına kadar Çin hapishanelerinde çok ağır işkence görmüştür.

1948'de Doğu Türkistan'da kurulan koalisyon hükümetinin Reis Muavini olan Mehmet Emin Buğra, Abdülhakim Mahsum'u hapishaneden kurtarmıştır. Abdülhakim Mahsum, istiklal mücadelesinin yenilgiye uğramasının sebeplerinin en başında "cahiliyet olduğunu iyice anlayarak M. Emin Buğra ile istişare ettikten sonra memleketi Kargalıkta bir dinî okul açmıştır. Doğu Türkistan'ın çeşitli bölgelerinden en becerikli öğrencileri seçerek oraya toplamış ve burda islamiyet ve milli istiklal için yeni bir kuşak yetiştirmeye başlamıştır. 1949 yılında Çin Komünistleri Doğu Türkistan'ı ele geçirdikten sonra Abdülhakim Mahsum gözaltında tutulmasına rağmen okulunu kapatmamış, talebe yetiştirmeye devam etmiştir. 7 Şubat 1955'de Hoten, Kaşgar bölgelerinde Çin komünist yönetimine karşı silahlı mücadelenin başlaması sebebiyle Abdülhakim Mahsum'u hemen tutuklamış ve hapse atmışlardır. 1956 yılının Kasım ayının sonuna kadar hapiste kalmıştır. Mahsum'un hapishaneden çıktığını duyan Doğu Türkistan'ın çeşitli bölgelerinden talebeler hemen Kargalık'a okula gelmeye başlamış ve Abdülhakim Mahsum tekrar dinî okulunu açmıştır. 1957–1958 seneleri yine Hoten ve Kaşgar bölgelerine ait birçok yerlerde Çin

komünistlerine karşı silahlı mücadele patlamıştır. Bu mücadeleye liderlik yapan veya önderlik yapan birçok gencin Abdülhakim Mahsum'un talebeleri olduğu anlaşılınca Çin komünistleri Abdülhakim Mahsum'un dinî okulunu mecburi olarak kapatmış ve okul mülküne Çin yönetimi el koymuş ve Mahsum gözaltına alınmıştır.

Çin Ceza Kanununa göre en uzun hapis cezası 20 sene olup, Abdülhakim mahsum 12 Mart 1959 tarihinde 20 senelik hapis cezasına çarptırılmıştır. 12 Mart 1979 tarihinde 20 senelik hapis cezasını tamamlayıp memleketine gelen Abdülhakim Mahsum, hemen gizli bir Kur'an Kursu açmıştır. Doğu Türkistan'ın çeşitli bölgelerinden gelen Uygur, Özbek, Kazak, Kırgız Tatar gibi Müslüman Türk gençleri gün geçtikçe çoğalıp, Abdülhakim Mahsum'dan dinî dersler almıştır. Çünkü 1959'dan 1979'a kadar 20 sene, camiye girme, Kur'an okuma, dini törenler yapma, hatta cenaze namazı kılma yasaklanmıştır. Mahsum'un bu işe çok önem vermesinin sebebi, "Millet dinî kimliğini kaybederse, millî kimliğini de kaybedeceğine" inanmasıdır. Daha kolayca Çin asimilasyonuna maruz kalma tehlikesi vardır. Bu sebepten, Abdülhakim Mahsum, bugünkü modern dünyanın teknolojisini de öğrencilerine anlatıyordu. Müslümanların hür ve istiklal sahibi olmasının Kur'an-ı Kerim'den misaller vererek, esirliğin Müslümanlara hiç yakışmadığını ifade etmiştir.

1980 yılından sonra Çinliler "dışarı açılma politikası" uyguladılar ve dinî serbestlik ilan etmişlerdir. Bu zamanlarda Abdülhakim Mahsum'un yüzlerce talebesinin sayısı binleri bulmuştur. Kargalık nahiyesinde iki odası olan bir aile bir odasını talebelerin kalması için tahsis etmişlerdir. Bu talebelerin yiyecek içeceklerini de oradaki zenginler karşılamışlardır. Abdülhakim Mahsum, 1985 senesi hac yapmak için Mekke'ye gelmiştir. Hacdən dönüşünde İstanbul'a gelerek Doğu Türkistan'tan lideri İsa Yusuf Alptekin'le görüşerek onun tavsiyelerini alıp memlekete dönmüştür.

Doğu Türkistan'da Abdülhakim Mahsum'un etkisiyle binlerce Kur'an Kursu açılmıştır. Çeşitli yerlerde talebeleri bu işi devam ettirmişlerdir. Genç kuşaklar, dinî ve millî kimliğini bu sayede kurmuşlardır. Abdülhakim Mahsum ve onun dinî okulunun kendileri için "çok tehlikeli" olacağını daha önceden hisseden Çin yönetimi Abdülhakim Mahsum'a yüksek makam ve maaş vererek başkent Ürümqi'ye götürmek istemiştir. Ama Mahsum Çinlilerin bu tekliflerini reddetmiştir. 1990'da gerçekleşen Barın olayında şehit olan ve hapishaneye

düşen mücahid gençlerin hepsi Abdülhakim Mahsum'un talebeleridir. Barın olayının lideri Zeydin Yusuf, Mahsum'un yanında en uzun eğitim gören talebelerinden biridir. Bu sebeple 1990'da Mahsum'un dinî okulu kapatılmış, okul mülküne komünist Çin yönetimi tekrar el koymuş ve Mahsum'u gözaltına alarak faaliyetlerini kısıtlamıştır.

Abdülhakim Mahsum, tüm hayatında fakir yaşamıştır. Manevi ve maddi varlığını eğitim için harcamıştır. Kendisinde çok rahat yaşayacak imkânlar olmasına rağmen bunu kullanmamış, talebeleri için harcamıştır. Hayatı sade ama mücadelesi zengin olmuştur. Bir başka özelliği ise hayatında hiçbir zaman hiçbir gün, Çin hapishanelerinde ne kadar işkence görse de bir vakit namazını kaza etmemiş olmasıdır. 1993'te vefat ettiği gün akşam namazı için abdestini almış, namaza duracağı zaman vefat etmiştir. Merhumun vefat haberi tüm Doğu Türkistan'ı sarsmıştır. Cenaze namazına onbinlerce Doğu Türkistanlı katılmıştır. Cenazeye Hoten ve Kaşgar bölgelerinden Kargalık nahiyesine giden yollar, Çin polisleri tarafından kesilmiştir. Cenazede olay çıkmasından korkan Çinliler, oloğanüstü durum ilan ederek Kargalık nahiyesine sevenlerinin gelmesini önlemiştir. Buna rağmen kalabalık bir tören olmuştur. Oloğanüstü durum ise hâlâ devam etmektedir.²³³ Allah'ın rehmeti üzerine olsun.

4.2.33. Muhammed Kurban Damollam (1351–1416/1932–1995)

Muhammed Kurban Damollam miladi 1932 yılında Hoten vilayetine bağlı Halelbağ köyünde dünyaya gelmiş, dinî eğitimini Hoten'de gördükten sonra Kaşgar'daki Hanlık medresesine gelmiş ve burada eğitimine devam etmiştir. Muhammed Kurban Damollam hanlık medresesinde Emin mevlevî Damollam, Süleyman Damollam ve Salih Damollam gibi ünlü âlimlerden uzun müddet ilim tahsil etmiştir. Bütün islami ilim dallarında kendini geliştirmiştir ve 'Damollam' unvanını almıştır.

1950 yıllarında Hoten'den Kaşgar'a ilim tahsil etmek için gelmiş olan öğrencilerin sayısı çok idi. Bunların çoğu ilim tahsillerini başarıyla bitirip Damollam ünvanını almalarına rağmen bu talebelerin hocası olan Emin mevlevî Hoten'den gelmiş olan öğrencilerin

²³³ www.uyghurweb.net/Tr/d-kaydi.html

içinden sadece üç tanesini gerçek mahiyette âlim olarak benimsemiştir. Bu üç kişinin içerisinde Muhammed Kurban Damollamı da saymıştır.

Muhammed Kurban Damollam tahsilini bitirip 1958 yılında medreselerin kapatılmasının ardından Hoten'e 1959 yılında dönmüştür. 1959 yılları Doğu Türkistan'daki âlimlerin ve aydın insanların en kötü günler yaşadığı bu yıllarda Muhammed Kurban Damollam birçok yakın arkadaşı ile beraber cezaevine atılmıştır²³⁴.

Muhammed Kurban Damollam cezaevinde 5 yıl kaldıktan sonra 1965 veya 1966 yılında serbest bırakılmıştır. Çin yönetimi cezaevinde kalmış olan mahkûmları çeşitli işlerde çalıştırırdı. Damollam da inşaat işinde çalıştırılmış olup bu mesleği öğrenip serbest bırakıldıktan sonra devlet bünyesindeki inşaat idaresinde hayatının sonuna kadar başmühendis olarak çalışmıştır. 1979 yılından sonra Doğu Türkistan'da Çin siyasetinde biraz yumuşama başlamış ve bundan istifade eden Damollam müslümanlardan yardım toplayarak evinin yanına küçük bir mescid inşa etmişler bu mescid "nurluk mescid" diye anılmıştır. Daha sonra bu mescid hem cami hemde medrese görevini üstlenmiştir. Damollam bu mescid'de her gün sabah namazından sonra kur'an tefsiri anlatmaya başlamış bu sohbe katılmak isteyen insanların sayısı gün geçtikçe artış olmasıyla mescide sığmamaya başlamışlardır. Doğu Türkistan'da tefsir sohbeti çok yayılmamış Damollamın gayreti ile tefsire ilgide artış olmuştur. Evinin yanındaki camide hem dini eğitim vermiş hemde hatip olarak görev yapmıştır. Damollamın dersine katılmış olan öğrencilerin içinde ona bağlı olan öğrenciler olduğu gibi başka yerlerden derse katılan öğrencilerde bulunmaktaydı. Damollam 1980 yıllarında divanı lugati türk'ün günümüzdeki uygurcaya çevrilmesine katılmıştır. Damollam fikri alanda ilgi duyduğu kişiler arasında mısır müftüsü Muhammed Abduh ve Muhammed b. Abdul Vahhab gibi âlimler vardır. Dolayısı ile

²³⁴ Damollam ile beraber cezaevine atılmış olan yakın arkadaşları: Huşur Niyaz mufti Ahunum (1959 yılında cezaevine atılıp 1963 yılında cezaevinde ölmüştür), Abdul Aziz kari hacim (15 sene cezaevinde yattıktan sonra 1979 yılında vefat etmiştir), Abdul Veli hacim (15 yıldan fazla cezaevinde kaldıktan sonra 1981 yılında vefat etmiş), Abdudallah karim (15 yıl cezaevinde yattıktan sonra 1984 yılında vefat etmiş) Abdul Gani hacim (1976 yılında cezaevinde vefat etmiş), Abdu Nebi kari hacim (1963 yılında cezaevinde vefat etmiş), Ğiyasuddin kari hacim (1970 yılında cezaevinde vefat etmiş) bigi âlimlerdir.

Damollam kendi öğrencilerine klasik kitapların yanı sıra Muhammed b. Abudul Vahhab, Muhammed Abduh ve Reşid Rıza gibi âlimlerin kitaplarını da öğretmiştir. Damollam bu faaliyetler haricinde nurluk mescidinde hatiplik yapmış ve hutbeyi uygurca vermiştir. Doğu Türkistan'da hutbelerin uygurca verilmesinde Damollamın etkisinin çok büyük katkısı vardır oysa daha önce hutbeler arapça veriliyordu. Damollamın kendi dilleri uygurca hutbelerini dinlemek için başka şehirlerden onu dinlemeye gelirlerdi. Damollam 1983 yılında hac yapmak için Mekke'ye gelmiş ve burada kendi ırkından olan insanlardan çok ilgi görmüştür. Damollam çok takva sahibi olup dini kitapları abdestsiz olarak ele almaz idi. Damollam 1990 yılına kadar öğrencilerine ders vermeye devam etmiştir. 1990 yılından sonra Damollama uygulanan siyasi baskı bütün islami faaliyetlerin durmasına neden olmuş olup Damollamın sağlık durumunda iyi değildi. Damollam 1994 yılında 2.defa hacca hanımı ile gidip sağlık durumu nedeni ile hac görevini yaptıktan sonra hemen memleketi Doğu Türkistan'a geri dönmüştür. 1995 yılının ekim ayının başlarında Damollamın sağlık durumu ağırlaşınca Doğu Türkistan'ın başkenti Ürümqi'deki 2. hastaneye getirilmiş ve orada 25 Ekim vefat etmiştir. Merhumun cesedi Hoten'e getirilirken onu karşılamak için Hoten halkı Hoten'den Keriye şehrine (Keriye Hoten'dan 200 km ıraktadır) kadar gitmişlerdir. Damollam cezaevinde vefateden arkadaşlarının yanında Hoten'de defnedilmiştir.²³⁵ Allah'ın rehmeti üzerine olsun.

²³⁵ www.islamyoli.net/M_alim/M_Kurban_Damollam.html

SONUÇ

Araştırma boyunca Uygurların İslamiyet'ten önce inandığı dinleri, İslam dinini kabul edişi ve onu yaymak amacıyla göstermiş olduğu çabaları, yapılan Camiler, Medreseler ve Şeriat Mahkemeleri açıklanmaya çalışılmıştır.

Uygurlar, Miladi 932 yılında Şehzade Satuk Buğrahan'ın İslam'ı kabul etmesi ve onu devletin dini yaparak halk arasında yayması ile İslam diniyle tanışmış ve kanunu nizam olarak Hanefi Mezhebini seçmiştir. Miladi 1212 yılında Türkistan Moğollar tarafından istila edilmiş, Moğol istilası hem Türklere hem de İslamiyet'e büyük zararlar vermiştir. Doğu Türkistan halkının tamamı Müslümanlığı kabul etmediği bir devirde gayrimüslim Moğolların kurduğu idare İslamiyetlin aleyhine olmuştur. Ayrıca onlar İslam ile örtüşmeyen bazı yasalar getirmiştir. 1514 yılında Yarkent'te kurulan Saidiye hanlık dönemi gerek dini yönden olsun, gerek kültür yönden olsun, gerekse eğitim yönden olsun Doğu Türkistan halkı için en parlak dönem sayılmaktadır. Ancak bu dönemde ele edilen başarılar önce Hocalar dönemi sonra Çinliler döneminin gelmesiyle sona ermiştir.

Uygurların İslam'ı kabul ettikten sonra namazlarını cemaat ile yerine getirmek için çok sayıda cami ve mescit yapmış olduğunu görüyoruz. Bunların içinde Kaşgar Heytgah Camisi, Hoten Heytgah Camisi, Keriye Heytgah Camisi ve Kumul Heytgah Camisi gibi yapıldığına birkaç asır olmuş ve binlerce insan namaz kılabilen kadar kapasiteye sahip Camiler bulunmaktadır. Bu Camiler tarih boyunca birkaç kez onarılmış olsuda kendi varlığını korumuş ve İslam'ın sembolü olarak günümüze kadar gelmiştir. Doğu Türkistan'daki Cami ve Mescitlerin bazıları Hanlar, bazıları hayırsever insanlar ve bazıları ise Halk tarafından yapılmış ve bunların gelir kaynağı Bayram namazlarında, Ramazan ve Cuma namazlarında cemaatten toplanan yardım, vakfedilen mallar, dükkânlar ve araziler gibi kendi mülkiyetinden gelen gelirlerdir.

Doğu Türkistan Halkının İslam dinini iyi anlamak için âlimler yetiştirmek amacıyla medreseler inşa ettikleri bilinmektedir. Bazıları Hanlar ve bazıları ise Halk tarafından yapılmıştır. Medreselerin içinde Hanlık Medresesi, Saciye Medresesi, Mahmudiye Medresesi, Sakiye Medresesi ve Saidiye Medresesi gibi çok ünlü medreseler

bulunmaktadır. Kendi zamanında o medreselerde eğitim almak için sadece Doğu Türkistan'dan değil komşu ülkelerden de öğrenciler gelmiş, dolayısıyla Kaşgar'a "İkinci Buhara" diye ad verilmiştir. Bunlarda yetişen âlimlerin içinde Kaşgarlı Mahmud gibi ünlü kişilerin bulunduğu ve Medreselerin Türkistan halkı için birkaç bakımından katkı sağladığı görülmektedir.

Bu Medreseler, Doğu Türkistan 1949 yılında Çinliler tarafından istila edilmesine kadar faaliyetlerini sürdürmüştür. Türkistan Çinliler tarafından istila edildikten sonra medreseler kapatılmış, bazı binalar yıkılmış, bazıları ise okula veya Hükümet işyerlerine dönüştürülmüştür. Ayrıca Kızıl Çin istilasına kadar Doğu Türkistan'da yapılan medreselerin ihtiyaçları onu yapan kişi veya halk tarafından karşılanmış ve zenginler yardımlarda bulunmuştur. 1970 yılının sonuna kadar medreselerin faaliyetleri durdurulmuş ve 1980 yılından sonra Çin hükümetindeki değişiklikler medreselerin yeniden devam etmesini sağlamıştır. Fakat bu işleyiş daha öncekilerin aksine daha zayıf kalmış ve âlimlerin kendi çabaları sonucu ellerindeki imkân ölçüsünde sadece 1993 yılına kadar devam etmiştir.

Doğu Türkistan halkı içinden çok sayıda fakih ve âlimin yetiştiğini görüyoruz. Bunların bazıları Türkistan'da yapılan medreselerde eğitim almış, bazıları ise Buhara, Hindistan ve Mısır gibi yerlerde eğitim görüp icazetlerini oradan almışlardır. Bunların içinde eser sahibi olan âlimler olduğu gibi pek çoğunun eser yazdığı tespit edilememiştir.

KAYNAKÇA

- ABDURRAHMAN, V, (????) *Türkler ve Koçar Uygur Devleti*
- AHSEN, Utku, (2006) *Doğu Türkistan İpek yolu'nun Mahzun Ülkesi*, İlke, İstanbul, 1. Baskı.
- ALIMJAN. Atawula, (2002) *Mâverâunnehr Fakihleri ve Eserleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)
- ALMAS, Turgun, (1989) *Uygurlar*, Şincang Ösmürler Neşriyatı, Ürümqi, 1. Baskı
- ALİMCAN, Mehsut ve ABDU ŞUKUR, Mehsut, (2000) *Uygur Binakarlık Tarihi*, Şincang Halk Neşriyatı, Ürümqi, 1. Baskı.
- AHMET, Temir, (2001) "Asya Türk Devletleri", TDEK, Seri: 1, Sayı: A-32, 1. c, Ankara.
- ATSIZ, Hüseyin Nihal, (1975) *Türk Edebiyatı Tarihi*, Baysan Basın ve Yayın Sanayi, İstanbul.
- AYDIN, M. Akif, (2001) *Türk Hukuk Tarihi*, Beta, İstanbul, 4. Baskı,
- BAYMİRZA, Hayit, (1975) *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Otağ Yayınevi, İstanbul.
- BEYDULLAH, M.Tursun, (2003) *Turfan Uygur Devleti*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)
- BUĞRA, Muhammed Emin, (1989) *Şerki Türkistan Tarihi*, Ankara.
- EBUL-GAZI, Bahadır Han, (????) *Türklerin Soy Kütüğü* (Şecere-i Terakime), Haz. Muharrem. Ergin, İstanbul.
- EBUL KASIM ve MUHAMMED, Tursun Sıdık, (2005) *Karakaş Medeniyet Tezkiresi*, Şincang Halk Neşriyatı, Ürümqi, 1. Baskı.
- EBÜ MUHEMMED, Muhyiddin Abdulkadir b. Muhammed Kureşi, (1978) *el-Cevahirü'l-mudiyye fi Tabakati'l-Hanefiyye*, Kahire. (Tahkikleyen Abdülfettah Muhammed el-Hulv)

- EBÛ SA'D ABDÛLKERİM b. Muhammed b. Mensur el-Mervezi Sem'ani, (1988) *el-Ensâb*, Lübnan.
- EMINCAN, Ahmedî, (1996) *Uygur Edebiyatı Tarihindeki Namayendiler*, Şincang Halk Neşriyeti, Ürümçi, 1. Baskı.
- EMİN, Muhammed Kasim, *el-e'lâm fi't-Türkistan* (Basılmamış yede ciltlik kitap)
- EMİN, Nuri Muhammed (2005) "Mehkime Şerîdeki İşlar", Şincang Tezkiresi Dergisi, Sayı: 4.
- EMİN, Nuri Muhammed, (2005) *Karakaş Medeniyet Tezkiresi*, Şincang Halk Neşriyatı, Ürümçi, 1. Baskı.
- EMET, Yakup (1996) "Yarkent Came Mescidi", Şincang Tezkiresi Dergisi, Sayı: 2.
- ERDOĞAN, Mercil, (2001) *Karahanlılar*, Türk Dünyası El Kitabı, Seri: 1, Sayı: A-32, 1. c, Ankara.
- ERKİN, Alptekin, (1978) *Uygur Türkleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- ENVER, Baytur ve SIDİK, Hayrunnisa, (1999) *Şincangdaki Milletler Tarihi*, Milletler Neşriyatı, Pekin, 2. Baskı.
- EHMEDİ, Emincan, (1996) *Uygur Edebiyatı Tarihindeki Namayendiler*, Şincang Halk Neşriyatı, Ürümçi, 1. Baskı.
- ET-TABERİ, Ebu Cafer Muhammedi b. Cebir, *Tarihu'l-Umem ve'l-Müluk*, Kahira.
- GÖMEÇ, Saadettin, (2000) *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- HOCA, Abdukeyyum, (1995) *Gerbi Yurt ve Kedimki Medeniyet*, Şincang Halk Neşriyatı, Ürümçi, 1. Baskı.
- HOŞTAR, Şirip, (1999) "Lükçün Cihanname Medresesi ve Hanlık Medresesi", Cin Müstümanleri Dergesi, Sayı: 2.
- İBN KESİR, İsmail, (1981) *el-Bidaye ve'n-Nihaye fi't-Tarih*, Beyrut.

- İKLİL, Kurban, (1995) *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- KAFESOĞLU, İbrahim, (2001) "Asya Türk Devletleri", Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, Seri: 1, Sayı: 32, c. I.
- KABİL, Kemercan, (1997) "Kaşgar'da İlim Yuvası Olan Hanlık Medresesi", Şincang Tezkiresi Dergisi, Sayı: 3.
- KAŞGARLI Mahmud, (1999) *Divanü Lügat-it-Türk*, Çev. B. Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, c.1.
- KİREM, Abdullah, (2003) *İslam dinî izahat sözlüğü*, Şincang Halk Neşriyatı, Ürümqi, 1. Baskı.
- KURBAN, Mehemmet Eysa, (2002) "Keriye Heytgah Camisi", Çin Müslümanları Dergesi, Sayı: 3.
- LİU ZHİ, Shiao, (1985) *Uygur Tarihi*, Milletler Neşriyatı, Pekin, I. Cilt.
- MUTİ, İbrahim (2006) "Uygurların İslam'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslam Medreseleri", Çev: K. Nurahmet, Doğu Türkistan'ın sesi Dergisi, Sayı: 66.
- NUR Hacı-Giguang, (1995) *Şinjang İslam Tarihi*, Milletler Neşriyatı, Pekin, 1. Baskı
- OSMAN, Geyretcan, (1981) *Uygur Klasik Edebiyatının kısaca Tarihi*, Şincang Halk Neşriyatı, Ürümqi.
- OSMAN, Geyretcan, (2001) *Uygur Klasik Edebiyat Tarihi*, Şincang Halk Neşriyatı, Ürümqi.
- ÖZKAN, İzgi, (1987) *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi*, Ankara.
- ÖZKAN, İzgi, "Uygur Kağanlarının Tang Sülalesi tarihlerine göre Soy Kütüklerinin İncelenmesi" Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Araştırma Dergisi, Sayı, 13, Erzurum.

- ÖGEL, Bahauddin (1955) "Uygur Devletinin Teşekkülü ve yükseliş devri", Belleten, Ankara, c. 19. sayı: 75.
- ÖGEL, Bahauddin (1948) "Uygurların Menşe-ı Efsanesi", A.Ü.D.T.C.F.D, c. 6, Sayı: 1-2, Ankara.
- ÖGEL, Bahauddin, (1991) *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, 4. Baskı, Ankara.
- ÖGEL, Bahauddin, (1992) *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul.
- RAHMAN, Abdükerim, (1989) *Uygur Folklorları Hekkide Bayan*, Şincan Üniversitesi Neşriyatı, 1. Baskı, Ürümcü.
- SEMET, Yunus, (1994) "Kaşgar Heytgah Camisi", Şincang Tezkiresi Dergisi, Sayı: 2.
- SARAY, Mehmet, (1998) *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, Kitabevi, İstanbul, 2. Baskı.
- TURAN, Abdulcelil, (2007) "Abdul Aziz Cengizhan Damollam" Bayrak, Bayrak Yayıncılık – Matbaacılık, Sayı: 1238.
- TURSUN, Hüsencañ (1996) "Kadimki medris-hazirki dinî mektep Kaşgar Sakiye Medresesi", Cin Müsülmanleri Dergisi, Sayı: 2.
- TALİP, Abdullah, (1990) *Uygur Maarif Tarihidin Oçreklar*, Şincang Halk Neşriyatı, Ürümcü, 2. Baskı.
- TÖMÜR, İsmayil, (1995) *İdikut Uygur Hanlığı Medeniyeti*, Şincang Halk Neşriyatı, Ürümcü.
- ULUÇAY, M. Çağatay, (1975) *İlk Müslüman Türk Devletleri*, Ankara.
- ÜMİDYAR, Ablacan, (200) "Uygurların Medrese Maarifi ve Tarihteki en ünlü Medreseler", Şincang Tezkiresi Dergisi, Sayı: 3.
- VELİ, Kurban, (1986) "Uygurlarning Tarihtin Buyankı Dini-İtikadliri Hekkide Selişturma Mulahize", Ürümcü Keçlik Geziti, 5 Aralık.

YUSUP, Abdullah ve Diğerleri, (????) *Uygurlarning Kiskiçe Tarihi*, Çin Azınlık Milletler Tarihi Mecmuası.

ZEKERİYA, Kitapçı, (2004) *Doğu Türkistan ve Uygur Türkeri Arasında İslamiyet*, Yedikubbe Yayınları, Konya, 1. Baskı.

JEAN-PAUL, Roux, (2001) *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Çev. L. Arslan. Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

W.W. Barthold, (1990) *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Ankara.

İntetnet kaynakları

www.uyghurweb.net (Mart. 2007)

www.islamyoli.net (Nisan. 2007)

www.yurtum.cn (Nisan. 2007)

Kişiler

Abdul Hekim Hacim. Bu kişi Abdul Hekim mehsum medresesinde okumuş ve mehsumdan icazet almıştır. Şuanda Türkiye'de bulunmaktadır.

Muhammed Seyyid Hacim. Bu kişi aynı zamanda hanlık medresesinde okumuş. 1958 yılında medreseler kapatılana kadar orada eğitim görmüştür ve şuanda Türkiye'de bulunmaktadır.

ÖZGEÇMİŞ

1972 yılında Doğu Türkistan'da doğdu. İlk, Ortaokul ve Lise öğrenimini Türkistan'da yaptı. 1995 yılında Mısır'a geldi. Mısır'da bir müddet kaldıktan sonra Libya'daki Davet Fakültesini kazandı. Oradan mezun olduktan sonra 2003 yılında Türkiye'ye geldi ve bir sene Türk dili öğrendikten sonra 2004 yılında T.C. Sakarya Üniversitesinde Yüksek Lisans programını başladı.